

गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको उपयोग र प्रभावकारिता अध्ययन प्रतिवेदन

नेपाल राष्ट्र बैंक
पोखरा कार्यालय
२०७९ असार

प्राक्कथन

कृषि क्षेत्रको विकासलाई समृद्धि हासिलको मुख्य आधारको रूपमा लिने गरिएको छ । खासगरी कृषि-उपज आयात प्रतिस्थापन गर्दै आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास गर्न र कृषकको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन कृषि क्षेत्रको विकासलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्ने गरिएको छ ।

सोही अनुरूप कृषि क्षेत्रमा लगानी प्रोत्साहित गर्ने उद्देश्यले राज्यले विभिन्न प्रकारका नीतिगत सहजिकरण र सहूलियतको व्यवस्था गरेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई कृषिमा न्यूनतम कर्जा सीमाको व्यवस्था गरेको छ । कृषि क्षेत्रमा साधन परिचालन प्रोत्साहित गर्न कृषि ऋणपत्रको व्यवस्था, ऋण असूली र बाली भित्र्याउने समय बीच तादम्यता मिलाउने प्रयास र कृषिमा रु.२० लाखसम्मको कर्जा प्रवाह गर्दा मोटर बाटो नभएको खेतीयोग्य जमिनलाई समेत धितोको रूपमा उपयोग गर्न सकिने लगायतका व्यवस्थाहरू अवलम्बन गरिएको छ । यसका अतिरिक्त नेपाल सरकारले सहूलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रमको शुरुवात समेत गरेको छ । त्यस्ता प्रयासहरूको परिणामस्वरूप पछिल्लो ५ वर्षमा कृषि क्षेत्रतर्फको कर्जा ३ गुणा भन्दा बढीले वृद्धि भई २०७८ असारमा रु.२७६.४ अर्ब पुगेको छ । यस्ता प्रयासहरूका बावजुद पनि कृषि कर्जामा पहुँच अभै न्यून रहेको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको स्थिति, उपयोग र प्रभावकारिताको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लामध्ये कास्की, स्याङ्जा, तनहुँ र नवलपरासी (पूर्व) गरी ४ जिल्लाका २१८ कृषि ऋणी र ३९ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग गरिएको सर्वेक्षणको आधारमा अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ । अध्ययनबाट कृषि ऋण लिए पश्चात् कृषकको उत्पादन, रोजगारी र आयमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिएको छ । तथापि, अध्ययनले कृषि ऋण प्रवाहलाई सहज र सरल बनाउनुका साथै ऋणको सदुपयोग सुनिश्चित गर्न सुधारका विभिन्न आयमहरू सुझाएको छ । यो अध्ययन प्रतिवेदन कृषि क्षेत्रमा संलग्न नीति निर्माता, बैंक तथा वित्तीय संस्था लगायत सबै सरोकारवालाहरूका लागि उपयोगी हुने विश्वास लिएको छु ।

अन्त्यमा, अध्ययन कार्य सम्पन्न गर्न आवश्यक तथ्याङ्क, विवरण र सुझाव उपलब्ध गराई सहयोग पुर्याउनुहुने गण्डकी प्रदेशका बैंक तथा वित्तीय संस्था, सरकारी कार्यालय र कृषकहरूप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । अध्ययन कार्यको समन्वय गर्नुहुने उप निर्देशक श्री प्रतिभा अधिकारी तथा अध्ययन कार्यमा संलग्न सहायक निर्देशकहरू श्री ज्ञान शर्मा, श्री यशोधरा पोखरेल, श्री कैलाश राजभण्डारी र श्री ओम प्रकाश पोखरेल, प्रधान सहायकद्वय श्री तारा पोखरेल शर्मा र श्री सुनिल भुजेल तथा सहायक श्री तिलबहादुर थापालाई पनि धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

डा. रामशरण खरेल

निर्देशक

विषय-सूची

<u>विषय</u>	<u>पेज नं.</u>
प्राक्कथन	क
तलिका	ग
चार्ट	घ
कार्यकारी सारांश	ङ
परिच्छेद-१ परिचय	१-५
१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ अध्ययनको उद्देश्य	२
१.३ अध्ययन विधि	२
१.४ अध्ययनका सीमाहरु	५
१.५ प्रतिवेदनको ढाँचा	५
परिच्छेद-२ कृषि कर्जा सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था र स्थिति	६-१०
२.१ कृषि कर्जा सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था	६
२.२ कृषि कर्जाको स्थिति	७
२.३ कृषि ऋण सम्बन्धी विगतमा भएका अध्ययन	१०
परिच्छेद-३ स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश बैंक, ऋणी र कर्जाको विवरण	११-१८
३.१ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको छनौट	११
३.२ कृषि व्यवसायीहरुको छनौट	११
३.३ कर्जा प्रवाह	१४
३.४ कृषि कर्जा उपलब्धताको समयान्तर	१७
३.५ ऋण असूली	१७
३.६ कृषि विमा, सरकारी अनुदान र तालिम	१८
परिच्छेद-४ कृषि कर्जाको उपयोग र प्रभावकारिता	१९-२५
४.१ कृषि कर्जाको उपयोग	१९
४.२ कृषि कर्जाको उत्पादन, रोजगारी र नाफामा प्रभाव	२२
४.३ कृषि व्यवसाय र कर्जा प्रवाहमा देखिएका समस्या	२३
४.४ कृषि कर्जालाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरु	२४
परिच्छेद-५ सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरु	२६-३०
५.१ सारांश तथा निष्कर्ष	२६
५.२ सुझाव	२९
५.३ अध्ययनको उपयोग	३०
सन्दर्भसूची	३१
अनुसूचीहरु	३२-३७

तालिका

शिर्षक	पेज नं.
तालिका १.१ गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जा	२
तालिका १.२ स्थलगत सर्वेक्षणको संख्या निर्धारण	३
तालिका १.३ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको नमुना छनोट	४
तालिका १.४ कृषि कर्जाको प्रभाव विश्लेषण (Regression Analysis)	५
तालिका २.१ कर्जा विस्तार प्रवृत्ति	७
तालिका २.२ गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको अवस्था	८
तालिका २.३ बैंक तथा वित्तीय संस्थाको प्रकार अनुसार कृषि कर्जा विस्तार	९
तालिका २.४ जिल्लागत कृषि कर्जा र सहूलियतपूर्ण कर्जा	९
तालिका ३.१ गण्डकी प्रदेशमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा संख्या	११
तालिका ३.२ स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश बैंक तथा वित्तीय संस्था	११
तालिका ३.३ कृषि व्यवसायमा संलग्नता	१२
तालिका ३.४ कृषि व्यवसायीको शैक्षिक स्तर	१३
तालिका ३.५ कृषि पेशामा संलग्नता	१३
तालिका ३.६ कर्जाको प्रकार	१४
तालिका ३.७ कर्जाको प्रकार अनुसार ऋणी संख्या	१५
तालिका ३.८ सहूलियतपूर्ण कृषि कर्जा	१६
तालिका ३.९ अधिविकर्ष कृषि कर्जा	१६
तालिका ३.१० आवधिक कृषि कर्जा	१६
तालिका ३.११ पुनरकर्जा विवरण	१७
तालिका ३.१२ कृषि कर्जा लिएको समयान्तर	१७
तालिका ३.१३ बैंक/वित्तीय संस्थामा बुझाउनुपर्ने किस्ताको नियमितता	१७
तालिका ३.१४ कृषि विमा र अनुदान	१८
तालिका ३.१५ कृषि तालिम	१८
तालिका ४.१ कृषि कर्जाको प्रयोजन	१९
तालिका ४.२ कृषि कर्जा सदुपयोगको अवस्था	२०
तालिका ४.३ कृषि कर्जाको उपयोग	२०
तालिका ४.४ कृषि कर्जाको अन्य प्रयोजनमा उपयोगको अवस्था	२०
तालिका ४.५ कृषि कर्जाको अनुगमन	२२
तालिका ४.६ कृषि व्यवसायमा कर्जाको प्रभावकारिता	२२
तालिका ४.७ कृषि उत्पादनमा कर्जाको प्रभावकारिता (regression estimates)	२३

चार्ट

शिर्षक

पेज नं.

चार्ट ३.१ कृषि व्यवसायमा संलग्नता (प्रतिशतमा)	१२
चार्ट ३.२ कृषि व्यवसायीहरुको शैक्षिक स्तर (प्रतिशतमा)	१३
चार्ट ३.३ कर्जा विवरण (प्रतिशतमा)	१५
चार्ट ४.१ ऋणीको संख्या अनुसार कर्जाको वर्गीकरण (प्रतिशतमा)	२१
चार्ट ४.२ बहुबैंकिङ्ग कर्जा (प्रतिशतमा)	२१
चार्ट ४.३ बैंक तथा वित्तीय संस्थाका अनुसार कृषि कर्जा प्रवाहमा रहेका समस्या (प्रतिशतमा)	२४
चार्ट ४.४ ऋणीका अनुसार कृषि कर्जा विस्तारलाई प्रभावकारी बनाउन सुझाव (प्रतिशतमा)	२५

कार्यकारी सारांश

- कृषिको आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण र यान्त्रिकीकरण गर्दै कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि मार्फत नागरिकको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने राज्यको प्राथमिकता रहेको छ । सोही अनुरूप कृषि क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले नेपाल राष्ट्र बैंकले कृषिमा न्यूनतम कर्जा सीमाको व्यवस्था गरेको छ । कृषिमा साधन परिचालनलाई प्रोत्साहित गर्न कृषि ऋणपत्रको व्यवस्था, ऋण असूली र बाली भित्र्याउने समय बीच सकेसम्म तादम्यता मिलाउने प्रयास र कृषिमा रु.२० लाखसम्मको कर्जा प्रवाह गर्दा मोटर बाटो नभएको खेतीयोग्य जमिनलाई समेत धितोको रूपमा स्वीकार गर्न सक्ने लगायतका व्यवस्थाहरु अवलम्बन गरिएको छ । यसको अतिरिक्त नेपाल सरकारले सहूलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।
- सोही अनुरूप पछिल्लो समय कृषि कर्जा उल्लेख्य वृद्धि हुँदै २०७८ असारमा रु.२७६.४ अर्ब पुगेको छ । तथापि, कुल कर्जामा कृषि कर्जाको अंश अझै न्यून (६.६ प्रतिशत) रहेको छ । गण्डकी प्रदेशको हकमा कुल कर्जाको ८.५ प्रतिशत कृषि क्षेत्रमा प्रवाहित भएको छ । कृषि कर्जाको उपयोग र प्रभावकारिताका बारेमा पनि बहस हुने गरेको छ ।
- प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको स्थिति, उपयोग र प्रभावकारिताको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लामध्ये कास्की, स्याङ्जा, तनहुँ र नवलपरासी (पूर्व) गरी ४ जिल्लाका २१८ कृषि व्यवसायी र ३९ बैंक शाखाहरुमा गरिएको सर्वेक्षणको आधारमा अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ । अध्ययन मूलतः विवरणात्मक प्रकारको भएतापनि कर्जाको प्रभावकारिताको मापन गर्न Cross Section Regression Analysis गरिएको छ ।
- सर्वेक्षणमा समेटिएका कुल २१८ ऋणीहरुमध्ये ३१.२ प्रतिशत महिला रहेका छन् । सर्वेक्षणमा समेटिएका मध्ये भण्डै आधाले माध्यमिक तहसम्म र एक तिहाईले उच्च माध्यमिक तह तथा स्नातक तहसम्मको शिक्षा हासिल गरेका छन् । करिब दुई तिहाई कृषकहरु कृषि व्यवसायमा मात्रै संलग्न छन् । बाँकी एक तिहाई शिक्षण संस्था, किराना पसल, पर्यटन व्यवसाय, निर्माण व्यवसाय, हार्डवेयर व्यवसाय, बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुमा समेत संलग्न छन् ।
- सर्वेक्षणमा समेटिएका २१८ कृषकहरुले २०७८ असार मसान्त सम्ममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुलाई तिनै बाँकी कर्जा रु.१ अर्ब ८४ करोड रहेको छ । यसमध्ये ९५ प्रतिशत कृषि कर्जा र ५ प्रतिशत अन्य कर्जा रहेको छ । कुल कर्जामा सहूलियतपूर्ण कर्जाको अंश ६४ प्रतिशत र कृषि अधिविकर्ष कर्जाको अंश २६.२ प्रतिशत रहेको छ ।
- कुल २१८ ऋणीहरुले प्राप्त गरेको सहूलियतपूर्ण कर्जामध्ये भण्डै एक चौथाइको व्याजदर ५ प्रतिशतसम्म र बाँकी तीन चौथाइको व्याजदर ५ देखि ७ प्रतिशतसम्म रहेको छ । कुल ऋणीमध्ये एक चौथाईले अधिविकर्ष प्रकृतिको कृषि कर्जा लिएका छन् । यस्तो कर्जाको व्याजदर न्यूनतम ४ प्रतिशत र अधिकतम १३ प्रतिशत गरी औसतमा ६.५ प्रतिशत रहेको छ ।
- अध्ययनमा समावेश कृषि व्यवसायीहरुमध्ये २० प्रतिशतले व्यवसाय शुरु गरेकै वर्ष, भण्डै आधाले व्यवसाय शुरु गरेको ५ वर्ष भित्र र ३.७ प्रतिशतले व्यवसाय शुरु गरेको १० वर्षपछि कर्जा लिएका छन् । अध्ययनमा समावेश ९६ प्रतिशत ऋणीहरुले नियमित रूपमा किस्ता भुक्तानी गरेका छन् ।
- अध्ययनमा समेटिएका कृषि व्यवसायीहरुमध्ये ८२.१ प्रतिशतले व्यवसायको विमा गरेको देखिएको छ । विमा गर्ने मध्ये ५७ प्रतिशतको क्षति नभएको, २६.६ प्रतिशतको क्षति भई दावी भुक्तानी पाएको र १६.४ प्रतिशतले दावी भुक्तानी पाउन बाँकी रहेको देखिएको छ । कुखुरा, हाँस, कालीज लगायतका पंछीहरुको विमा व्यवस्था असहज देखिएको छ ।

९. अध्ययनमा समावेश ऋणीहरूमध्ये २२.५ प्रतिशत (४९ जना) लाई मात्र पुनरकर्जाबारे जानकारी रहेको छ भने ४ प्रतिशत (९ जना) ले यस्तो सुविधा प्राप्त गरेका छन् ।
१०. कुल ऋणीमध्ये २७.१ प्रतिशतले एक भन्दा बढी शीर्षकमा कर्जा लिएको देखिएको छ । त्यसैगरी, ८७ प्रतिशतले एक संस्थाबाट मात्र कृषि कर्जा लिएका छन् । कुल ऋणीहरूमध्ये ९७.३ प्रतिशत ऋणीहरूले कर्जाको अनुगमन हुने गरेको बताएका छन् ।
११. गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको उपयोगबाट कृषि उत्पादन र रोजगारीमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिएको छ । अध्ययनमा समेटिएका ९२.२ प्रतिशत ऋणीहरूले कृषि पूर्वाधार निर्माण र स्थिर सम्पत्ति खरिदमा, ८५.८ प्रतिशतले व्यवसाय सञ्चालनमा र १७ प्रतिशतले व्यवसाय विस्तारमा कृषि ऋण उपयोग गरेका छन् ।
१२. कृषि कर्जा लिनु अधिको तुलनामा कर्जा लिएपछि ९५ प्रतिशत भन्दा बढी कृषकहरूको उत्पादन, रोजगारी र आयमा सकारात्मक प्रभाव परेको छ । सो अनुसार कृषिमा १ प्रतिशतले ऋण बढ्दा ०.६५ प्रतिशतले कृषि उत्पादन बढ्ने र १ प्रतिशतले रोजगारी थपिदा ०.५६ प्रतिशतले कृषि उत्पादन बढ्ने देखिएको छ ।
१३. कृषि कर्जा प्राप्तमा प्रक्रियागत जटिलता र जग्गा-जमीन/परियोजना धितो मूल्याङ्कन प्रमुख समस्याका रूपमा रहेको छ । फर्म नवीकरण र कर्जाका लागि आवश्यक कागजात जुटाउने कार्यमा पनि समस्या रहेको छ । अधिकांश कृषकमा कृषि कर्जा सम्बन्धी ज्ञान न्यून छ । कृषकहरूलाई स्व:पूँजी जुटाउन पनि समस्या छ । समयमै उन्नत बिउ र रासायनिक मल प्राप्त नहुने र उत्पादित बस्तुले बजार नपाउने समस्या पनि छ ।
१४. स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश ३९ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका शाखाहरूमध्ये ६६.७ प्रतिशतले परियोजना प्रस्ताव र कृषकको नियमित आय विवरण अपत्यारिलो हुनु तथा ५६.४ प्रतिशतले धितो पर्याप्त नहुनुलाई प्रमुख समस्याको रूपमा लिएका छन् ।
१५. कृषि कर्जाको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गर्न आवश्यक देखिएको छ ।
 - क. कृषि कर्जाका लागि धितो/परियोजना मूल्याङ्कनमा सम्बन्धित विज्ञलाई सहभागी गराई पूर्ण जिम्मेवार बनाउन आवश्यक देखिएको छ ।
 - ख. बैंकहरूले स्वीकृत कृषि कर्जालाई उपयोगको आधारमा विभिन्न चरणमा प्रवाह गर्ने, कृषि कर्जा निरीक्षणलाई नियमित र प्रभावकारी बनाउने, कर्जाको नियमित अनुगमन गरी उपयोग एकिन गर्ने, निश्चित रकमसम्मको परियोजनामा बहु-बैंकिङ कर्जा उपयोग गर्न नदिने र परियोजनाको आधारमा ऋण प्रवाह गर्ने कार्यले प्राथमिकता पाउन सकेमा कर्जा थप सदुपयोग हुने र प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुने देखिएको छ ।
 - ग. पुरानो कृषि कर्जालाई सहूलियपूर्ण कर्जामा परिणत गर्ने प्रवृत्ति पूर्णरूपमा निरुत्साहित गर्न आवश्यक देखिएको छ ।
 - घ. लघु विमाको पहुँच अभिवृद्धि गर्दै पशुपंछी र माछाको विमा सुनिश्चित गर्न आवश्यक देखिएको छ ।
 - ङ. स्थानीय स्तरमा उत्पादन हुने कृषिजन्य वस्तुहरूको बजार पहुँच सुनिश्चित गर्ने र विचौलियाको संलग्नता अन्त्य गर्न सकिएमा कृषि कर्जाको उचित सदुपयोग भई प्रभावकारिता बढ्ने देखिएको छ । आयातित कृषिजन्य वस्तुमा आधारित तर मूल्य अभिवृद्धि (value addition) नहुने व्यवसायमा जाने कर्जालाई कृषि कर्जामा गणना नहुने व्यवस्था समेत मिलाउनु आवश्यक छ ।
१६. प्रस्तुत अध्ययन सीमित नमुना छनौट र विवरणको आधारमा सम्पन्न गरिएकाले सजगतापूर्वक उपयोग गर्नु आवश्यक छ । आगामी दिनमा कृषि ऋण उपयोग नगरेका ऋणीहरूलाई समेत अध्ययनमा समावेश गरिएमा तुलनात्मक विश्लेषण हुने भएकाले अध्ययन थप उपयोगी हुन सक्ने देखिएको छ ।

परिच्छेद १

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपालमा कृषि क्षेत्रको विकासलाई आर्थिक समृद्धिको आधारको रूपमा लिने गरिएको छ । खासगरी कृषि आयात प्रतिस्थापन गर्दै आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास गर्न, खाद्य सुरक्षा कायम गर्न र कृषकको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन कृषि क्षेत्रको विकासलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्ने गरिएको छ । यसैकारण पछिल्लो समय कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण र यान्त्रिकीकरण गर्दै नागरिकलाई कृषिमा आकर्षित गरी कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने राज्यको प्राथमिकता रहेको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०७९)।

नागरिकको आय-आर्जन र रोजगारीको मुख्य आधारको रूपमा रहेको^१ कृषि क्षेत्रमा लगानी प्रोत्साहित गर्न विगत लामो समयदेखि आवधिक योजना, सरकारी बजेट र मौद्रिक नीतिले उच्च प्राथमिकता दिँदै आएको छ । यसैक्रममा कृषि विकास बैंकको स्थापना, प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा कार्यक्रमको शुरुवात, क्षेत्रगत कर्जा सीमाको व्यवस्था, कृषिमा पुनरकर्जा र सहूलियतपूर्ण कर्जा लगायतका कार्यक्रमहरूले कृषि क्षेत्रमा कर्जाको पहुँच बढ्दै गएको छ । विपन्न वर्ग कर्जा र लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले प्रवाह गर्ने कर्जा पनि कृषि क्षेत्रतर्फ नै अधिकेन्द्रित हुँदै गएको छ । त्यसैगरी, प्रदेश र स्थानीय तहहरूले पनि कृषि क्षेत्रमा लगानी प्रोत्साहित गर्न अनुदानको व्यवस्था गर्न थालेका छन् ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको पछिल्लो व्यवस्था अनुसार वाणिज्य बैंकहरूले २०८२ असारसम्ममा कृषि क्षेत्रमा कुल लगानीको न्यूनतम १५ प्रतिशत प्रवाह गर्नु आवश्यक छ । त्यसैगरी, विकास बैंक र वित्त कम्पनीले २०८१ असारमा आफ्नो कुल कर्जा लगानीको क्रमशः न्यूनतम २० प्रतिशत र १५ प्रतिशत कर्जा कृषि, लघु, घरेलु तथा साना उद्यम, उर्जा तथा पर्यटन क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तै, सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदान सम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि, २०७५ अनुसार कृषि तथा पशुजन्य क्षेत्रमा सहूलियत दरमा कृषि कर्जा प्रवाह हुने व्यवस्था रहेको छ ।

यस्ता प्रयासहरूको परिणामस्वरूप पछिल्लो ५ वर्षमा कृषि क्षेत्रतर्फको लगानी तीन गुणा भन्दा बढीले वृद्धि भई २०७८ असारमा रु.२७६.४ अर्ब पुगेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कुल लगानीमा कृषि क्षेत्र तर्फको लगानी भने ६.६ प्रतिशत मात्र रहेको छ । त्यस्तै गण्डकी प्रदेशमा पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले प्रवाह गरेको कुल कर्जामा कृषि कर्जाको अंश ८.५ प्रतिशत रहेको छ ।

तथापि, पछिल्लो समयमा कृषि कर्जाको आकार उल्लेख्य रूपमा बढेतापनि कृषि कर्जाको पहुँच र उपलब्धता अभै न्यून छ । कृषि क्षेत्रमा प्रवाह भएको कर्जाको तुलनामा उत्पादन र उत्पादकत्व अपेक्षित रूपमा बढ्न नसकेकोले कृषि कर्जाको सदुपयोग र प्रभावकारिताका बारेमा पनि बहस हुने गरेको छ । कृषि कर्जा उल्लेख्य रूपमा बढ्दा कृषि उपजको आयात पनि बढ्ने जस्ता विरोधाभासपूर्ण स्थिति पनि देखिएको छ ।

^१ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको हिस्सा २३.९ प्रतिशत रहेको छ भने ६०.४ प्रतिशत जनसङ्ख्या कृषि पेशामा आवद्ध रहेको देखिन्छ । धेरैजसो साना तथा मझौला उद्योगहरू कृषिजन्य उत्पादनमा निर्भर छन् । नेपालको प्रमुख पर्यटकीय स्थलको रूपमा परिचित गण्डकी प्रदेशमा आर्थिक रूपमा सक्रिय जनसंख्याको ७२ प्रतिशत कृषिमा आश्रित रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी, कृषि पेशामा संलग्न कुल घर परिवारमध्ये ८६ प्रतिशत घर परिवारको आम्दानीको मुख्य स्रोत नै कृषि रहेको छ (गण्डकी प्रदेश, २०७९) ।

प्रस्तुत अध्ययनबाट नेपाल राष्ट्र बैंक र गण्डकी प्रदेश सरकार लगायत सबै सरोकारवालाहरूलाई कृषि कर्जा प्रवाहको स्थितिबारे विस्तृत जानकारी हाँसिलमा सहयोग पुग्ने भएकाले कृषि कर्जाको पहुँच र प्रभावकारिता अभिवृद्धिको लागि नीतिगत परिमार्जनमा सघाउ पुग्ने अपेक्षा रहेको छ ।

१.२ अध्ययनको उद्देश्य

गण्डकी प्रदेशमा प्रवाहित कृषि कर्जाको स्थिति, उपयोग र प्रभावकारिता विश्लेषण गर्नु अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

१.३ अध्ययन विधि

अध्ययन मूलतः स्थलगत सर्वेक्षणमा आधारित रहेको छ । सर्वेक्षणमा देहाय बमोजिमका तोकिएका जिल्लाहरूका कृषि कर्जा लिएका व्यक्ति तथा फर्म र कृषि ऋण प्रदायक बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई नमुना छनौटका आधारमा स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश गरिएको छ ।

१.३.१. जिल्ला छनौट

गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको संख्या तथा रकमगत विवरण, भौगोलिक अवस्थिति र कृषि उत्पादनको अवस्थालाई दृष्टिगत गरी प्रदेशका ११ जिल्लाहरूमध्ये कृषि कर्जा प्रवाह बढी भएका कास्की, स्याङ्जा, तनहुँ, र नवलपरासी (पूर्व) गरी ४ जिल्लाहरूका कृषकहरूलाई स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश गरिएको छ ।

तालिका १.१: गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जा

(रु. दश लाखमा)

जिल्ला/कर्जाको प्रकार	कृषि कर्जा		कृषि तथा पशुपन्छी (सहूलियतपूर्ण कर्जा)		कुल कृषि कर्जा	
	फाइल संख्या	रकम	फाइल संख्या	रकम	फाइल संख्या	रकम
कास्की	११,४४७	१,२८४.५	१,८१२	७०६.५	१३,२५९	१,९९१
स्याङ्जा	१०,७०४	२४१.१	५०३	८१.२	११,२०७	३२२.३
नवलपरासी(पूर्व)	४,१०८	४६९.१	१,४०५	२९५.७	५,५१३	७६४.८
तनहुँ	६,२१४	२९८.८	९१८	२०२.९	७,१३२	५०१.७
बाग्लुङ	१,२८६	७४.६	३४५	४५.३	१,६३१	११९.९
पर्वत	१,५३६	६९.८	२८२	३८.२	१,८१८	१०८
लम्जुङ	७२३	९४.५	३७४	५४.६	१,०९७	१४९.१
म्याग्दी	४७७	५२	२२०	३३.६	६९७	८५.६
गोरखा	६३२	६४.९	३१७	६०.७	९४९	१२५.६
मनाङ	४४	७.५	२८	७.९	७२	१५.४
मुस्ताङ	११२	१४.७	१२२	२३.९	२३४	३८.६
जम्मा	३७,२८३	२,६७१.२	६,३२६	१,५५०.४	४३,६०९	४,२२१.६

स्रोत : गण्डकी प्रदेशका क, ख र ग वर्गका संस्थाका प्रदेश कार्यालयहरूबाट २०७८ असारमा प्राप्त विवरण ।

१.३.२ कृषि ऋण लिएका व्यवसायीको संख्या निर्धारण

गण्डकी प्रदेश स्थित बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट प्राप्त विवरण अनुसार २०७८ असार मसान्तसम्ममा गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लाहरूका वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनी गरी कुल ४३,६०९ संख्यामा

कृषि कर्जा प्रवाह भएको छ । सो संख्यालाई कुल जनसंख्या (population) मानी देहाय बमोजिमको विधि प्रयोग गरी स्थलगत सर्वेक्षणमा २१८ कृषि ऋणीहरू समावेश गरिएको छ ।

स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश संख्या निर्धारण: $n = \frac{Z^2 pq}{e^2}$

where, z = level of significance (tabulated value), 1.96

p = population proportion, 0.829

q = 1-p

e = margin of error, 0.05

नमुनाको संख्या निर्धारण गरे पश्चात कृषि कर्जा अधिकेन्द्रित ४ जिल्लाहरूबाट समानुपातिक रूपमा ऋणीहरूको छनौट गरिएको छ । सो अनुसार स्थलगत सर्वेक्षणमा कास्कीबाट ८३, स्याङ्जाबाट ५५, तनहुँबाट ४० र नवलपरासी (पूर्व) बाट ४० ऋणीहरू समावेश गरिएको छ । सो अनुसार स्थलगत सर्वेक्षणमा गण्डकी प्रदेशका ४ जिल्लाहरूमा प्रवाहित कुल ३७,१११ कर्जामध्ये ०.५९ प्रतिशत (अर्थात २१८ ऋणी) लाई छनौट गरिएको छ ।

तालिका १.२: स्थलगत सर्वेक्षणको संख्या निर्धारण

जिल्ला	कास्की	स्याङ्जा	तनहुँ	नवलपरासी (पूर्व)	जम्मा
ऋणीको संख्या	१३,२५९	११,२०७	७,१३२	५,५१३	३७,१११
नमुना संख्या	८३	५५	४०	४०	२१८
प्रतिशत	०.६३	०.४९	०.५६	०.७३	०.५९

स्रोत : सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्था (२०७८ असार मसान्त) ।

१.३.३. स्थलगत सर्वेक्षणमा कृषि ऋणीको पहिचान र निर्धारण

उपरोक्तानुसार ऋणीहरूको संख्या निर्धारण गरे पश्चात स्थलगत सर्वेक्षणमा ऋणीहरूको पहिचान देहाय बमोजिम गरिएको छ ।

- कृषि कर्जा प्रवाहमा वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूलाई ऋण रकम अनुसार समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउने उद्देश्य अनुरूप कुल २१८ ऋणीहरूमध्ये ५० प्रतिशत वाणिज्य बैंकहरूबाट ऋण लिएका, ४० प्रतिशत विकास बैंकहरूबाट र बाँकी १० प्रतिशत वित्त कम्पनीहरूबाट ऋण लिएका ऋणीहरू समावेश गरिएको छ ।

स्थलगत सर्वेक्षणमा उपलब्ध भएसम्म साना ऋणी ५० प्रतिशत, मझौला ऋणी ४० प्रतिशत र ठूला ऋणी १० प्रतिशत छनौट गरिएको छ । यो अध्ययन प्रयोजनका लागि रु.१५ लाखसम्म कर्जा लिनेलाई साना ऋणी, रु.१५ लाखदेखि रु.२ करोडसम्म कर्जा लिनेलाई मझौला ऋणी र सो भन्दा बढी कर्जा लिनेलाई ठूला ऋणी मानिएको छ ।

- ऋणीहरूको पहिचान गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट ऋणीहरूको विवरण माग गरी सम्भव भएसम्म जिल्ला सदरमुकाम नजिक तथा कृषि कार्यको घनत्व बढी भएको क्षेत्र छानिएको छ । त्यसैगरी, स्थलगत सर्वेक्षणमा ऋणीहरूको पहिचान गर्दा ऋणको आकार अनुसारको प्रतिनिधित्व र ऋण प्राप्त गर्ने संस्थाहरूको समेत समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउने तर्फ यथोचित ध्यान दिइएको छ ।

१.३.४. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको छनौट

गण्डकी प्रदेशमा कार्यरत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको प्रदेशस्थित कार्यालय र शाखा संरचना अनुसार देहाय बमोजिमका कुल ३९ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू स्थलगत सर्वेक्षणमा छनोट गरिएको छ ।

तालिका १.३: बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको नमूना छनौट

प्रकार	प्रदेशस्थित कार्यालय संख्या	स्थलगत सर्वेक्षणमा छनौटमा परेका संस्था संख्या	प्रतिशत
वाणिज्य बैंक	२७	२२	८१
विकास बैंक	९	९	१००
वित्त कम्पनी	११	८	७२
जम्मा	४७	३९	८३

१.३.५. प्रश्नावली र तथ्याङ्क संकलन विधि

अनुसूची १ र २ मा प्रस्तुत गरिए अनुसार स्थलगत सर्वेक्षणमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको लागि र कृषि कर्जा प्राप्त गर्ने ऋणीहरूको लागि छुट्टा-छुट्टै प्रश्नावली तर्जुमा गरिएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको लागि तर्जुमा गरिएको प्रश्नावलीमा कृषि कर्जाको अनुगमन, आम्दानीको स्तरमा भएको वृद्धि, कृषि कर्जाको उपयोगको अवस्था, कृषि कर्जाको प्रयोजन जस्ता विषयहरू समावेश गरिएको छ ।

कृषि ऋणीहरूको लागि तर्जुमा गरिएको प्रश्नावलीमा मूलतः कृषि व्यवसाय र कर्जाको प्रकार, कर्जाको उपयोग, कर्जा प्राप्त पश्चात उत्पादन, रोजगारी र आम्दानीमा भएको परिवर्तन, कृषि बाहेक अन्य प्रयोजनमा कर्जा उपयोगको अवस्था, कृषि विमा, कृषि अनुदान, किस्ताको नियमितता लगायतका विषयहरू समावेश गरिएको छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सर्वेक्षण अनुसूची २ मा उल्लेखित प्रश्नावली समावेश गरी इमेल मार्फत् संकलन गरिएको छ भने कृषि ऋणीहरूको विवरण नेपाल राष्ट्र बैंक, पोखरा कार्यालयका कर्मचारीहरूबाट स्थलगत सर्वेक्षण मार्फत् संकलन गरिएको छ ।

१.३.६. कृषि कर्जाको प्रभावकारिता विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययन मूलतः विवरणात्मक प्रकारको रहेको छ । कृषि कर्जाको स्थिति एवम् उपयोग र प्रभावकारिताको विश्लेषण स्थलगत सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्क तथा विवरणका आधारमा गरिएको छ । यसको अतिरिक्त कृषि कर्जाको प्रभावकारिताको स्थिति विश्लेषण गर्न स्थलगत सर्वेक्षणबाट संकलित तथ्याङ्कको cross section regression analysis गरिएको छ ।

कृषि कर्जाको प्रभावकारिता विश्लेषण गर्दा ऋणीको शैक्षिक योग्यता र कृषि तालिमको प्रभाव समेत विश्लेषण गरिएको छ । यसरी regression analysis को माध्यमबाट विश्लेषण गर्दा एक variable ले अर्को variable लाई पार्न सक्ने प्रभाव, variable हरू बीचको आन्तरिक सम्बन्ध (multicolliniarity), र variable हरूको परिवर्तनशील विचरणशीलता (heteroskedasticity) तर्फ समेत यथोचित ध्यान दिइएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा regression analysis गर्दा कृषि उत्पादन, रोजगारी, आम्दानी र नाफामा कृषि ऋण प्राप्त भएपछि सकारात्मक प्रभाव पर्ने अपेक्षा रहेको छ । उत्पादनमा कृषकले प्राप्त गर्ने कृषि तालिमले पनि सकारात्मक प्रभाव पार्ने अपेक्षा रहेको छ । त्यसैगरी, अशिक्षित वा कम शिक्षा आर्जन गरेका कृषकहरूको तुलनामा बढी शिक्षा हासिल गरेका कृषकहरूको व्यवसायमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने अपेक्षा गरिएको छ । cross section regression analysis मा variable चयन देहाय बमोजिम रहेको छ ।

तालिका १.४: कृषि कर्जाको प्रभाव विश्लेषण (regression analysis)

Dependent variable	Independent variable
कृषि उत्पादन (Production)	कृषि ऋण (Loan) कृषि तालिम (Training) रोजगारी (Employment) शैक्षिक योग्यता (Education)

नोट: Education: माध्यमिक तह भन्दा बढी भए १ र सो भन्दा कम वा अशिक्षित भए ० ।

Training: कृषि तालिम लिएको भए १ र नलिएको भएमा ० ।

प्रस्तुत विश्लेषणमा कृषि उत्पादन र ऋण रकम हजारमा रहेकोले regression analysis गर्दा log लिइएको छ । यस बाहेक कृषि तालिम र शैक्षिक योग्यता binary variable को रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

१.४ अध्ययनका सीमाहरू

अध्ययनका देहाय बमोजिमका सीमाहरू रहेका छन् ।

- प्रस्तुत अध्ययन गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लाहरूमध्ये ४ जिल्लाका २१८ कृषि ऋणीहरूको स्थलगत सर्वेक्षणमा आधारित रहेकोले अध्ययनको निष्कर्षलाई सोही अनुरूप लिनु आवश्यक छ ।
- कृषि कर्जाको महत्व र प्रभावकारिता कृषि क्षेत्र भित्रका विभिन्न उपक्षेत्रहरूमा फरक हुन सक्छ । जस्तै: नवलपरासीमा हुने खाद्यान्न वाली र स्याङ्जामा हुने सुन्तला वा पशुपालनको विश्लेषण फरक-फरक तरिकाले गर्नुपर्ने भएतापनि यसरी विस्तृत रूपमा गरिएको छैन ।
- कृषि कर्जाको प्रभावकारिताको विस्तृत अध्ययन गर्न कर्जा पाएका र नपाएका कृषकहरूको तुलनात्मक विवरण आवश्यक हुन्छ । त्यसैगरी, ऋणीको पारिवारिक स्थिति, आम्दानीका अन्य स्रोत र व्यवसायिक तालिम लगायतले पनि ऋणीको व्यवसाय प्रभावित भएको हुन्छ । बजेट र जनशक्ति अपर्याप्तताको कारणले यी सबै विवरणहरू संकलन र विश्लेषण गरिएको छैन ।
- Cross section regression analysis मा नमुना संख्या सानो (जम्मा २१८) भएकोले कृषि तालिम, लिङ्ग र शैक्षिक योग्यता लगायतका binary variable को उपयोगको नतिजालाई सावधानीपूर्वक विश्लेषण गर्नु आवश्यक छ ।

१.५ प्रतिवेदनको ढाँचा

यो अध्ययन प्रतिवेदनलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो परिच्छेदमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, उद्देश्य, अध्ययन विधि र अध्ययनको सीमा प्रस्तुत गरिए पश्चात् दोस्रो परिच्छेदमा कृषि कर्जाको नीतिगत व्यवस्था र स्थिति उल्लेख गरिएको छ । यसको अतिरिक्त कृषि कर्जा सम्बन्धी विगतमा गरिएका अध्ययनहरूको समीक्षा पनि यस परिच्छेदमा समावेश गरिएको छ । त्यसैगरी, तेस्रो परिच्छेदमा स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश भएका ऋणी र कर्जा प्रवाहको विवरण समावेश गरिएको छ । चौथो परिच्छेदमा कृषि कर्जाको उपयोग र प्रभावकारिताको विश्लेषण रहेको छ । अन्त्यमा, परिच्छेद पाँचमा अध्ययनको निष्कर्ष तथा सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद २

कृषि कर्जा सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था र स्थिति

प्रस्तुत परिच्छेदमा कृषि कर्जा विस्तारका लागि अवलम्बन गरिएका नीतिगत व्यवस्थाको बारेमा छोटकरीमा उल्लेख गरिएको छ। यसका साथै गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको स्थिति र पहुँच तथा कृषि कर्जाको प्रभावकारिता सम्बन्धी विगतमा गरिएका अध्ययनहरूको निचोड समेत यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ।

२.१ कृषि कर्जा सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था

नेपालमा कृषि क्षेत्रको विकासलाई समृद्धि हासिल गर्ने मूल आधारको रूपमा लिइएको हुँदा विगतदेखि नै आवधिक योजना, बजेट र मौद्रिक नीतिमा कृषि क्षेत्रको सुधार र लगानी अभिवृद्धि गर्ने कार्य केन्द्र भागमा रहेको छ।

यसैक्रममा नेपालको पहिलो पञ्चवर्षीय योजना (सन् १९५६-१९६१) देखि कृषि क्षेत्रको विकास प्राथमिकतामा रहेको छ। कृषि क्षेत्रको उत्पादन अभिवृद्धि गर्न सन् १९७३/७४ देखि रासायनिक मलमा अनुदानको शुरुवात गरिएको देखिन्छ, भने सन् १९९८ देखि उत्पादन सम्भाव्यताको आधारमा पकेट प्याकेज नीति सुरु गरी हिमाली र पहाडी जिल्लाहरूमा उच्च मूल्य भएका वस्तु तथा तराईमा प्रविधिमा आधारित कृषि व्यवसायमा जोड दिई भूमिगत पानीको स्रोतको विकास र विस्तारमा जोड दिन थालिएको पाइन्छ (रा.यो.आ., २०६८)।

नेपाल सरकारले कृषि क्षेत्रको विकासका लागि राष्ट्रिय कृषि नीति (सन् २००४) र कृषि यान्त्रिकीकरण प्रवर्द्धन नीति (सन् २०१४) जारी गरेको थियो। यसै क्रममा हाल सरकारले कृषि विकास रणनीति (सन् २०१५-३५) र प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना (सन् २०१६-२०२५) कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। सो अन्तर्गत कृषिमा पकेट, ब्लक, जोन र सुपर जोनको अवधारणा सुरु गरी ब्लक र पकेट क्षेत्रहरूमा कृषिलाई व्यवसायीकरण गर्न कृषि उपकरण र औजार खरिद गर्दा पुँजीगत अनुदान प्रदान गर्ने व्यवस्था रहेको छ। त्यसैगरी, निर्धारित क्षेत्रमा मल र उन्नत बिउको व्यवस्था, सिंचाइमा प्राथमिकता र प्राविधिक सेवा उपलब्धतामा जोड दिइएको छ।

पछिल्लो पटक नेपाल सरकारले सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदान सम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि, २०७५ जारी गरी कृषि कर्जालाई प्रोत्साहित गरेको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले कार्यान्वयनमा ल्याएको उक्त कार्यविधि अनुसार सहूलियतपूर्ण कर्जामा बैंकले कृषि ऋणीलाई आधार दरमा बढीमा २ प्रतिशतमात्र प्रीमियम थप गरी ब्याजदर निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। सो अनुसार, रु.५ करोडसम्मको व्यवसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जामा सरकारले ५ वर्षका लागि ५ प्रतिशत ब्याज अनुदान दिने र कर्जा रकम रु.५ करोड भन्दा बढी भएमा २ प्रतिशत ब्याज अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेको छ। यसको अतिरिक्त व्यवसायको विमा गर्न र ऋणको सुरक्षणमा समेत अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेको छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले कृषि क्षेत्रको विकासका लागि कृषि कर्जा प्रवाहमा उच्च प्राथमिकता दिएको छ। सो अनुसार कृषि कर्जा प्रवाह गर्न विशेष संस्थागत व्यवस्था गर्न २०२४ सालमा कृषि विकास बैंकको स्थापना गरिएको थियो। विपन्न वर्ग कर्जा, प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम र क्षेत्रगत कर्जा सीमा लगायतको व्यवस्थाबाट नेपाल राष्ट्र बैंकले कृषि कर्जाको पहुँचलाई प्राथमिकता दिएको देखिन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले कृषि कर्जालाई प्रोत्साहन गर्न पछिल्लो पटक देहायका व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनमा ल्याएको छ (ने.रा.बैं., २०७८)।

- वाणिज्य बैंकले २०८२ असार मसान्तसम्ममा कुल कर्जा सापटीको न्यूनतम १५ प्रतिशत कर्जा कृषि क्षेत्रमा प्रवाह गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको। विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूले २०८१ असार

मसान्तसम्ममा कुल कर्जा तथा सापटको न्यूनतम क्रमशः २० र १५ प्रतिशत कर्जा कृषि, लघु, घरेलु तथा साना उद्यम/व्यवसाय, उर्जा र पर्यटन क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने ।

- बैंक तथा वित्तीय संस्थाले रु.१ करोड सम्मको कृषि कर्जा प्रवाह गर्दा आधार दरमा २ प्रतिशतसम्म मात्र थप गरी ब्याजदर निर्धारण गर्नुपर्ने ।
- रु.५० लाख भन्दा बढी रु.२ करोडसम्मको कृषि कर्जाका लागि कर दाखिला कागजातको आधारमा कर्जा प्रदान/नवीकरण गर्न सकिने ।
- कफी, सुन्तला, चिया जस्ता कृषि उत्पादनमूलक व्यवसाय र पशुपालन तथा दुग्धजन्य उत्पादनमूलक व्यवसायका लागि रु.५ करोड सम्मको कर्जा प्रवाह गर्दा सम्भाव्यताका आधारमा परियोजनाकै धितोमा कर्जा प्रवाह गर्न सकिने ।
- वास्तविक कृषि व्यवसायीलाई रु.२० लाखसम्म कृषि व्यवसाय सञ्चालन गर्न परियोजनाको धितोमा कर्जा प्रवाह हुने व्यवस्था रहेको । यस्तो कर्जाको अनिवार्य रुपमा विमा गर्नुपर्ने ।
- कृषि क्षेत्रमा दीर्घकालीन साधनको उपलब्धता सहज बनाउन कृषि विकास बैंकले कृषि ऋणपत्र जारी गर्न सक्ने ।
- कृषि कर्जाको किस्ता असुली सम्बन्धी भुक्तानी तालिका निर्माण गर्दा किसानले बाली भित्र्याउने समय र कर्जाको किस्ता भुक्तानी गर्ने समय बीच सकेसम्म तालमेल मिलाउनुपर्ने ।
- कृषि तथा पशुपालन व्यवसायलाई प्रोत्साहित गर्न मोटर बाटो नभएको खेतीयोग्य जमिनलाई पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाले धितोको रुपमा स्वीकार गरी रु.२० लाखसम्म कर्जा प्रवाह गर्न सक्ने ।

२.२ कृषि कर्जाको स्थिति

२.२.१. कृषि कर्जाको समग्र स्थिति

कृषि क्षेत्रमा कर्जा प्रोत्साहित गर्न विगतदेखि नै विभिन्न प्रकारका नीतिगत व्यवस्था रहेतापनि ५ वर्ष अघिसम्म पनि कृषि कर्जामा पहुँच अत्यन्त न्यून थियो । खासगरी सहूलियतपूर्ण कर्जाको थालनी पश्चात् मात्र कृषि कर्जामा पहुँच बढेको देखिन्छ । फलस्वरूप: विगत ५ वर्षमा कृषि कर्जा रु.८७.७ अर्बबाट रु.२७६.४ अर्ब पुगेको छ (तालिका २.१) ।

तालिका २.१: कर्जा विस्तार प्रवृत्ति

(रु अर्बमा)

आ.व.	कुल कर्जा		कृषि कर्जा		कृषि कर्जाको अंश (प्रतिशतमा)
	रकम	वृद्धिदर	रकम	वृद्धिदर	
२०७३/७४	१९३२.९	-	८७.७		४.५
२०७४/७५	२१५१.५	११.३	११०.१	२५.५	५.१
२०७५/७६	२६२०.८	२१.८	१५२.८	३८.८	५.८
२०७६/७७	३२२२.८	२३.०	१९४.६	२७.३	६.०
२०७७/७८	४१७१.४	२९.४	२७६.४	४२.०	६.६

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक, वार्षिक आर्थिक गतिविधि अध्ययन प्रतिवेदनहरु ।

पछिल्ला वर्षहरुमा कृषि कर्जाको वृद्धिदर उत्साहजनक रहेता पनि कुल कर्जामा कृषि कर्जाको अंश अझै न्यून रहेको छ । विगत ५ वर्षमा कृषि कर्जा तेब्वर भन्दा बढीले बढ्दा पनि २०७७/७८ सम्म आइपुग्दा कुल कर्जामा कृषि कर्जाको अंश ६.६ प्रतिशत मात्र रहेको छ ।

२.२.२. गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको स्थिति

२.२.२.१. कृषि कर्जाको आकार

गण्डकी प्रदेशमा कुल जनसंख्याको ५०.१ प्रतिशत आर्थिक रूपमा सक्रिय रहेका छन् भने यसमध्ये दुई तिहाई भन्दा बढी कृषि व्यवसायमा आश्रित छन् । कृषिमा आधारित कुल घर परिवारमध्ये ८६ प्रतिशत घर परिवारको आम्दानीको मुख्य स्रोत कृषि रहेको छ । प्रदेशको कुल खेतीयोग्य जमिनको ७६ प्रतिशत जमिनमा मात्र खेती गरिएको देखिन्छ (गण्डकी प्रदेश, २०७७)।

नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा गण्डकी प्रदेशको योगदान ८.९ प्रतिशत रहेको छ भने कुल कर्जा तथा लगानीमा गण्डकी प्रदेशको अंश ७.४ प्रतिशत मात्र रहेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कुल कर्जामा कृषि कर्जाको अंश ६.६ प्रतिशत रहेकोमा गण्डकी प्रदेशमा प्रवाह भएको कुल कर्जा तथा लगानीमा कृषि कर्जाको अंश ८.५ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका २.२: गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको अवस्था

(रु. अर्बमा)

आ.व.	कुल कर्जा	गण्डकी प्रदेशमा प्रवाहित कुल कर्जा		कुल कर्जामा गण्डकी प्रदेशको अंश (%)	गण्डकी प्रदेशमा प्रवाहित कृषि कर्जा		गण्डकी प्रदेशको कुल कर्जामा कृषि कर्जाको अंश (%)
	रकम	रकम	वृद्धिदर (%)		रकम	वृद्धिदर (%)	
२०७४/७५	२१५१.५	१५८.३	-	७.४	१०.६	-	६.६
२०७५/७६	२६२०.८	१८९.८	१९.९	७.२	१२.९	२१.७	६.८
२०७६/७७	३२२२.८	२४७.१	३०.२	७.७	१६.८	३०.२	६.८
२०७७/७८	४१७१.४	३०९.८	२५.४	७.४	२६.४	५७.१	८.५

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक, वार्षिक आर्थिक गतिविधि अध्ययन प्रतिवेदनहरू (पोखरा कार्यालय)।

पछिल्लो चार वर्षको अवधिमा गण्डकी प्रदेशमा कुल कर्जाको वृद्धिदर भन्दा कृषि कर्जाको वृद्धिदर उच्च रहेकाले कृषि कर्जा प्रवाह बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको प्राथमिकतामा रहेको देखिन्छ ।

२.२.२.२. कृषि कर्जा प्रवाहमा बैंकहरूको संलग्नता

गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जा पहुँचमा विकास बैंकहरूको भूमिका उल्लेख्य देखिएको छ । प्रदेशका ११ जिल्लाहरूमा २०७८ असार मसान्तमा ४३,६०९ कृषि कर्जा प्रवाह भएकोमा दुई तिहाई भन्दा बढी संख्या विकास बैंकहरूबाट प्रवाह भएको छ । तथापि, कुल कृषि ऋणमा वाणिज्य बैंकहरूको कर्जा ७५.७ प्रतिशत रहेको छ । कुल कृषि कर्जामा वित्त कम्पनीहरूबाट प्रवाह भएको कर्जा १ प्रतिशतभन्दा कम रहेको छ ।

तालिका २.३: बैंक तथा वित्तीय संस्थाको प्रकार अनुसार कृषि कर्जा विस्तार

(रु. करोडमा)

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको प्रकार	कृषि कर्जा		कृषि तथा पशुपन्छी (सहूलियतपूर्ण कर्जा)		कुल कृषि क्षेत्र कर्जा			
	कर्जा संख्या	रकम	कर्जा संख्या	रकम	कर्जा संख्या	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत
वाणिज्य बैंक	८,१८९	१,९०८.७	४,९९५	१,२८८.६	१३,१८४	३०.२	३,१९७.३	७५.७
विकास बैंक	२८,८५६	७२२.१	११९२	२२९.३	३०,०४८	६८.९	९५१.४	२२.५
वित्त कम्पनी	२३८	४०.४	१३९	३२.६	३७७	०.९	७३.०	१.७
जम्मा	३७,२८३	२,६७१.२	६,३२६	१,५५०.४	४३६०९	१००	४,२२१.७	१००

स्रोत: सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्था (२०७८ असार मसान्त, कर्जा सीमाको आधारमा)।

२.२.२.३. जिल्लागत कृषि कर्जा

गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लाहरूमध्ये कास्की जिल्लामा कृषि कर्जाको पहुँच सबैभन्दा बढी देखिएको छ भने मनाङ, मुस्ताङ र म्याग्दी जिल्लाहरूमा कृषि कर्जा प्रवाह तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेको छ । कुल कृषि कर्जामा सहूलियतपूर्ण कर्जाको अनुपात मनाङ र मुस्ताङ जिल्लामा अधिक रहेको छ । तसर्थ, हिमाली जिल्लाहरूमा सहूलियतपूर्ण कर्जाको उपलब्धताको कारण कृषि कर्जाको पहुँच विस्तार भएको देखिएको छ ।

तालिका २.४: जिल्लागत कृषि कर्जा र सहूलियतपूर्ण कर्जा

(रु. करोडमा)

जिल्ला	कुल कृषि कर्जा	कृषि तथा पशुपन्छी (सहूलियतपूर्ण कर्जा)	सहूलियतपूर्ण कर्जाको अंश (प्रतिशतमा)
मुस्ताङ	३८.५	२३.९	६१.९
मनाङ	१५.३	७.९	५१.२
गोरखा	१२५.६	६०.७	४८.३
तनहुँ	५०१.६	२०२.९	४०.४
म्याग्दी	८५.६	३३.६	३९.३
नवलपरासी (पूर्व)	७६४.८	२९५.७	३८.७
बागलुङ	११९.९	४५.३	३७.८
लम्जुङ	१४९.०	५४.६	३६.६
कास्की	१९९१.१	७०६.५	३५.५
पर्वत	१०७.९	३८.२	३५.४
स्याङ्जा	३२२.३	८१.२	२५.२
जम्मा	४२२१.७	१५५०.४	३६.७

स्रोत : सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्था (२०७८ असार मसान्त, कर्जा सीमाको आधारमा) ।

जिल्लागत आधारमा कृषि कर्जाको (रकमको आधारमा) पहुँच कास्की जिल्लामा सबैभन्दा धेरै (कुल कर्जाको करिब आधा हिस्सा) रहेको देखिन्छ । कास्की पश्चात् क्रमशः नवलपरासी (पूर्व) र तनहुँमा कर्जा प्रवाह तुलनात्मक रूपमा बढी देखिएको छ । मनाङ एवम् मुस्ताङ लगायतका ६ जिल्लाहरूमा कृषि कर्जा प्रवाह न्यून देखिएको छ ।

२.३ कृषि ऋण सम्बन्धी विगतमा भएका अध्ययन

विभिन्न मुलुकहरूमा गरिएको अध्ययनहरूबाट कृषि क्षेत्रको विस्तार र विकासका लागि कृषि कर्जाको भूमिका उल्लेख्य देखिएको छ । जुबेरी (१९८९) को अध्ययन अनुसार कृषकलाई अत्याधुनिक कृषि औजार खरिद गर्न र आधुनिक प्रविधिको उपयोग गर्न कृषि ऋण सर्वसुलभ गराउन सकिनेमा पाकिस्तानमा कृषि उत्पादन उल्लेख्य बढ्ने देखिएको छ । नासिर (२००७) ले पाकिस्तानमा गरेको अध्ययन अनुसार पनि नयाँ प्रविधिमा लगानी बढाउन सकिनेमा कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा सकारात्मक असर पर्ने देखिएको छ ।

डोड (२०१०) ले उत्तरपूर्वी चीनको कृषि फार्ममा गरेको अध्ययन अनुसार कृषि कर्जा प्राप्तमा रहेका अवरोध हटाउन सकिनेमा कृषि उत्पादकत्व ३१.६ प्रतिशतले वृद्धि हुने अनुमान रहेको छ । अयाज र हुसेन (२०११) का अनुसार कृषि क्षेत्रमा स्रोत उपयोगको दक्षता सुधार गर्न कर्जा उपलब्धता बढाउन आवश्यक देखिएको छ । त्यसैगरी, रहमान (२०१४) ले पाकिस्तानमा गरेको अध्ययन अनुसार कृषि उत्पादकत्वलाई कृषि कर्जा उपलब्धताले असर पार्ने देखिएको छ । उक्त अध्ययन अनुसार किसानलाई समयमै कर्जा उपलब्ध गराउँदा उन्नत बिउ, मल र विषादी खरिद गर्न सक्ने भएकाले उत्पादन वृद्धि हुने देखिएको छ ।

डोय (२०१२) ले पाकिस्तानमा गरेको अध्ययन अनुसार धान उत्पादन बढाउने कार्य कृषि कर्जाको उपलब्धता, कृषकको शिक्षाको स्तर र कृषि प्रविधिको उपयोगमा निर्भर रहने देखिएको छ । त्यसैगरी, देवी (२०१२) ले भारतको आन्ध्र प्रदेशमा गरेको अध्ययन अनुसार पनि कृषि कर्जाले उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउने देखिएको छ । उक्त अध्ययनले सिँचाई भएका गाउँहरूमा भन्दा गैर-सिँचित तथा अर्ध-सिँचित गाउँहरूमा कृषि कर्जाको प्रभाव बढी प्रभावकारी देखाएको छ ।

आयेगबा र डेनियल (२०१३) ले नाइजेरियामा गरेको अध्ययन अनुसार कृषि उत्पादन अभिवृद्धिमा कृषि ऋणको व्याजदरस्तर भन्दा प्राप्त महत्वपूर्ण देखिएको छ । कृषकहरूले औपचारिक क्षेत्रबाट प्राप्त ऋणको तुलनामा अनौपचारिक क्षेत्रबाट प्राप्त ऋण बढी प्रभावकारी देखिएको छ । बैकिङ्ग क्षेत्रमा प्रशासनिक भ्रंभट तथा अवरोध, कर्जा स्वीकृतिमा ढिलाई, जमानत र धितोको समस्याले गर्दा अनौपचारिक क्षेत्रको ऋण महङ्गो भएपनि उपयोगी देखिएको हो ।

नेपाल राष्ट्र बैक, धनगढी कार्यालयले कैलाली जिल्लाका १०० कृषक र १० बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा गरेको सर्वेक्षणमा आधारित अध्ययन अनुसार कृषि कर्जाको उपलब्धताले उन्नत बिउ, मल, किटनाषक औषधी तथा सिँचाईमा सहज पहुँच हुने कारण कृषि उत्पादकत्व बढ्ने देखिएको छ (ने.रा.बै., २०१४) । उक्त अध्ययनले कृषि क्षेत्रको विकासको लागि कृषि कर्जालाई ग्रामीण क्षेत्रमा विस्तार गरी कृषिमा यान्त्रिकीकरण र कृषकहरूको प्राविधिक क्षमता विकास गर्न सुझाएको छ ।

त्यसैगरी सन् २००२ देखि २०१२ सम्म वाणिज्य बैकहरूबाट प्रवाह भएको कृषि कर्जाको विश्लेषणमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि कर्जाको प्रभाव उल्लेखनीय देखिएको छ (रिमा, २०१४) । साथै, ग्रामीण क्षेत्रमा वित्तीय सेवा प्रणालीको विस्तार र कृषि कर्जा सहज बनाउन सकिनेमा उत्पादन अभिवृद्धिमा सघाउ पुग्ने देखिएको छ । तर अर्जुन कुमार दाहाल र खगेन्द्र कुमार थापा (२०२०) को अध्ययन अनुसार कृषि उत्पादनलाई कर्जाले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने भएतापनि न्यूनतम कृषि पूर्वाधारको विकास हुन सकेमा मात्र ऋण प्रभावकारी हुने देखिएको छ ।

परिच्छेद ३

स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश बैंक, ऋणी र कर्जा विवरण

स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश बैंक तथा वित्तीय संस्था र कृषकहरुको विवरण यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसको साथै स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश भएका कृषि ऋणीहरुको कृषि कर्जा सम्बन्धी विवरण पनि यो परिच्छेदमा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको छनौट

अध्ययनमा गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लाहरुमा कार्यरत वाणिज्य बैंकहरुका ५७७ शाखा, विकास बैंकहरुको १८२ र वित्त कम्पनीहरुको ३३ गरी जम्मा ७९२ शाखाहरुको कृषि कर्जा र सहूलियतपूर्ण कृषि कर्जाको विवरण समावेश गरिएको छ ।

तालिका ३.१: गण्डकी प्रदेशमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा संख्या

बैंक तथा वित्तीय संस्था	शाखा संख्या	प्रतिशत
वाणिज्य बैंक	५७७	७२.९
विकास बैंक	१८२	२३.०
वित्त कम्पनी	३३	४.२
जम्मा	७९२	१००

स्रोत : वार्षिक आर्थिक गतिविधि अध्ययन प्रतिवेदन २०७८, पोखरा ।

गण्डकी प्रदेशमा केन्द्रीय कार्यालय रहेका र प्रदेश स्तरीय कार्यालय भएका ४७ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुमध्ये छनौटमा परेका ४ जिल्लाहरुका ३९ शाखाहरु इमेल सर्वेक्षणमा समावेश गरिएको छ । यसमध्ये वाणिज्य बैंकका २२, विकास बैंकका ९ र वित्त कम्पनीका ८ शाखा रहेका छन् ।

तालिका ३.२: स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश बैंक तथा वित्तीय संस्था

प्रकार	प्रदेश स्थित कार्यालय संख्या	स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश संख्या	प्रतिशत (प्रदेश स्थित कार्यालय संख्याको आधारमा)
वाणिज्य बैंक	२७	२२	८१
विकास बैंक	९	९	१००
वित्त कम्पनी	११	८	७३
जम्मा	४७	३९	८३

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक, पोखरा कार्यालय ।

३.२ कृषि व्यवसायीहरुको छनौट

अध्ययन विधिमा उल्लेख गरिए अनुसार गण्डकी प्रदेशमा कृषि ऋण प्रवाहको बैंकगत संख्याको आधारमा वाणिज्य बैंकहरुबाट ऋण लिएका ५० प्रतिशत, विकास बैंकहरुबाट ऋण लिएका ४० प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरुबाट ऋण लिएका बाँकी १० प्रतिशत गरी जम्मा २१८ ऋणी समावेश गरिएको छ । सो अनुसार गण्डकी प्रदेशका ४ जिल्लाबाट छनौट भएका २१८ कृषि व्यवसायीहरुको आर्थिक, सामाजिक तथा वैयक्तिक विवरण देहाय बमोजिम रहेको छ ।

३.२.१ स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश कृषकहरुको विवरण

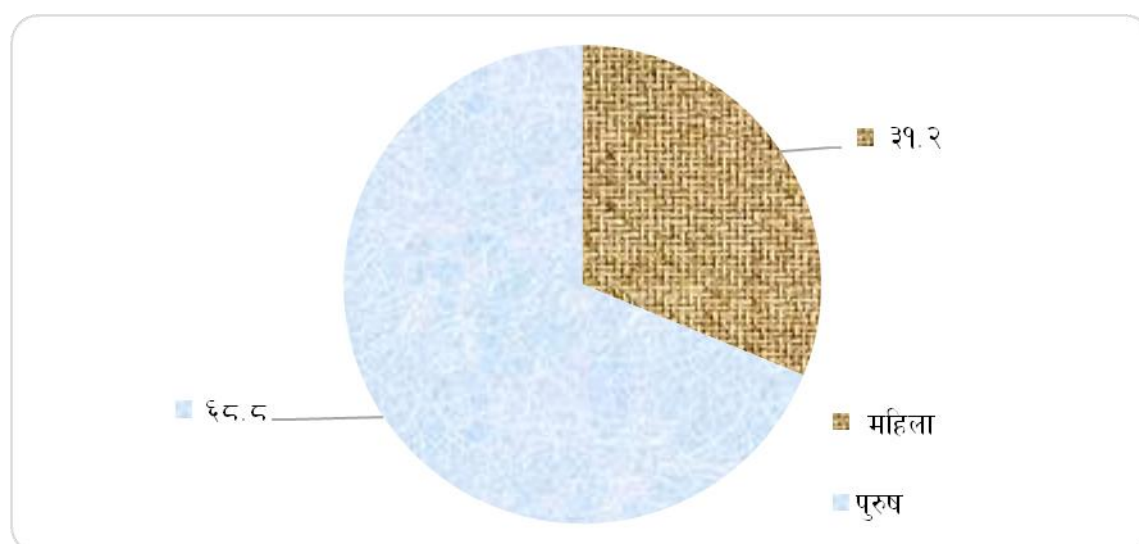
स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश कुल २१८ कृषि व्यवसायीमध्ये ६८.८ प्रतिशत पुरुष र ३१.२ प्रतिशत महिला रहेका छन् । तनहुँ जिल्लाबाट महिला र पुरुषको संख्या बराबर परेको छ भने अन्य जिल्लामा पुरुषको संख्या अधिक रहेको छ ।

तालिका ३.३: कृषि व्यवसायमा संलग्नता

जिल्ला	पुरुष	महिला	जम्मा	महिला प्रतिशत
कास्की	६२	२१	८३	२५.३
स्याङ्जा	३८	१७	५५	३०.९
तनहुँ	२०	२०	४०	५०
नवलपरासी (पूर्व)	३०	१०	४०	२५
जम्मा	१५०	६८	२१८	३१.२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८)

चार्ट ३.१: कृषि व्यवसायमा संलग्नता (प्रतिशत)

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

३.२.२. शैक्षिक योग्यता

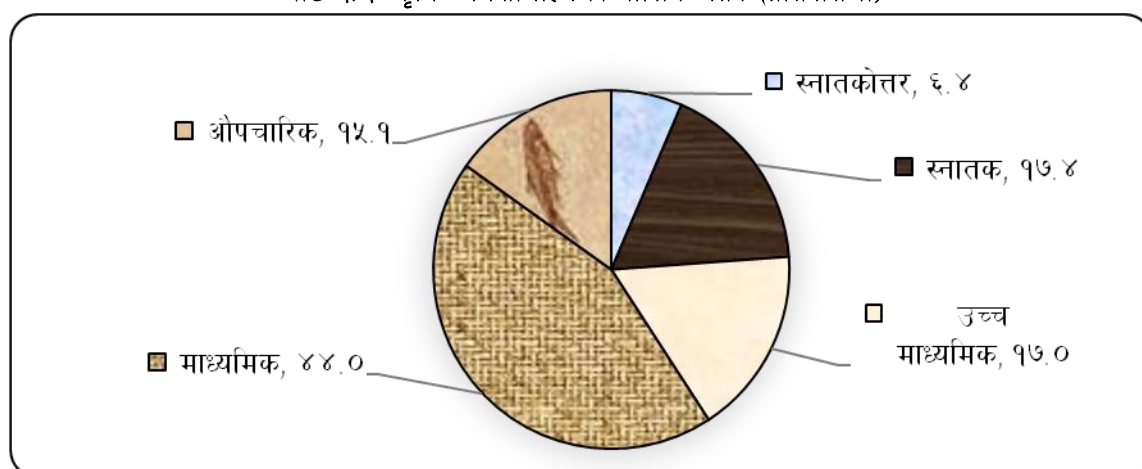
गण्डकी प्रदेश भित्र उच्च शिक्षा हासिल गरेका व्यक्तिहरुको कृषि व्यवसायमा संलग्नता न्यून देखिएको छ । स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २१८ कृषि व्यवसायीहरुमध्ये भ्रण्डै आधा व्यवसायीहरुको माध्यमिक तहसम्म शिक्षा हासिल गरेका छन् भने एक तिहाई कृषकहरुले उच्च माध्यमिक तह र स्नातकतहसम्मको शिक्षा हासिल गरेका छन् । स्नातकोत्तर तहसम्मको शैक्षिक योग्यता भएका व्यवसायीहरुको संख्या भने ६ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका ३.४: कृषि व्यवसायीको शैक्षिकस्तर

जिल्ला	स्नातकोत्तर	स्नातक	उच्च माध्यमिक	माध्यमिक	औपचारिक शिक्षा नलिएको	जम्मा
कास्की	१०	१७	१५	२६	१५	८३
स्याङ्जा	४	८	१२	२२	९	५५
तनहुँ	०	४	५	३०	१	४०
नवलपरासी (पूर्व)	०	९	५	१८	८	४०
जम्मा	१४	३८	३७	९६	३३	२१८
प्रतिशत	६.४	१७.४	१७.०	४४.०	१५.१	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

चार्ट ३.२: कृषि व्यवसायीहरूको शैक्षिक स्तर (प्रतिशतमा)

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

३.२.३. पेशागत संलग्नता

नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा कृषिलाई मुख्य पेशाको रूपमा लिने गरिएता पनि कृषि कार्य गर्ने व्यक्ति अन्य पेशाहरूमा समेत संलग्न हुने गरेको देखिन्छ। अर्थात् कृषि कार्य गरिरहँदा फुर्सदको समयमा अन्य कार्यहरूमा संलग्न हुने र अन्य कार्यमा पूर्णकालीन संलग्न हुन थाले पश्चात पनि कृषिलाई नछोड्ने प्रवृत्ति पनि देखिन्छ। सामान्यतया, कृषि कार्यलाई मुख्य पेशाको रूपमा लिएका कृषकले कृषि ऋण सोही कार्यमा पूर्ण रूपमा उपयोग गर्ने सम्भावना रहन्छ भने अन्य पेशामा संलग्न कृषकहरूले ऋणलाई पनि सोही अनुरूप अन्यत्र उपयोग गर्ने सम्भावना रहन्छ।

तालिका ३.५: कृषि पेशामा संलग्नता

जिल्ला	कृषि पेशामा संलग्नता		कुल
	आंशिक रूपमा	पूर्ण रूपमा	
कास्की	२४	५८	८२
स्याङ्जा	२०	३६	५६
तनहुँ	१३	२७	४०
नवलपुर (पूर्व)	१५	२५	४०
जम्मा	७२	१४६	२१८
प्रतिशत	३३	६७	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएका २१८ कृषि व्यवसायीहरूमध्ये करिब दुई तिहाई कृषक कृषि व्यवसायमा मात्रै संलग्न देखिएको छ, भने बाँकी एक तिहाई कृषक अन्य कार्यमा समेत आवद्ध भएको देखिएको छ । अन्य पेशामा आवद्ध कृषकहरू मध्ये मुख्यतया: शिक्षण संस्था, किराना पसल, पर्यटन व्यवसाय, निर्माण व्यवसाय, हार्डवेयर व्यवसाय, वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लगायतमा संलग्न भएको देखिएको छ ।

३.३ कर्जा प्रवाह

३.३.१. कर्जाको बर्गीकरण

स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश कुल २१८ कृषकहरूको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा रु.१ अर्ब ८४ करोड कर्जा बक्यौता रहेको छ । यसमध्ये सहूलियतपूर्ण कर्जाको अंश ६४ प्रतिशत रहेको छ भने कृषि अधिविकर्ष कर्जाको अंश २६.२ प्रतिशत रहेको छ । समग्रतामा स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएका कुल २१८ कृषकहरूले लिएको कुल कर्जाको ९५ प्रतिशत (रु.१ अर्ब ७४ करोड) कृषि कर्जा रहेको छ भने कृषि बाहेक अन्य शिर्षकहरूमा प्राप्त कर्जाको अनुपात ५ प्रतिशत मात्र रहेको छ (तालिका ३.५) । गण्डकी प्रदेश सरकारले गत वर्षदेखि कार्यान्वयनमा ल्याएको व्यवसायिक जीवन रक्षा कर्जाको अंश भने नगण्य (०.१ प्रतिशत) रहेको छ ।

तालिका ३.६: कर्जाको प्रकार

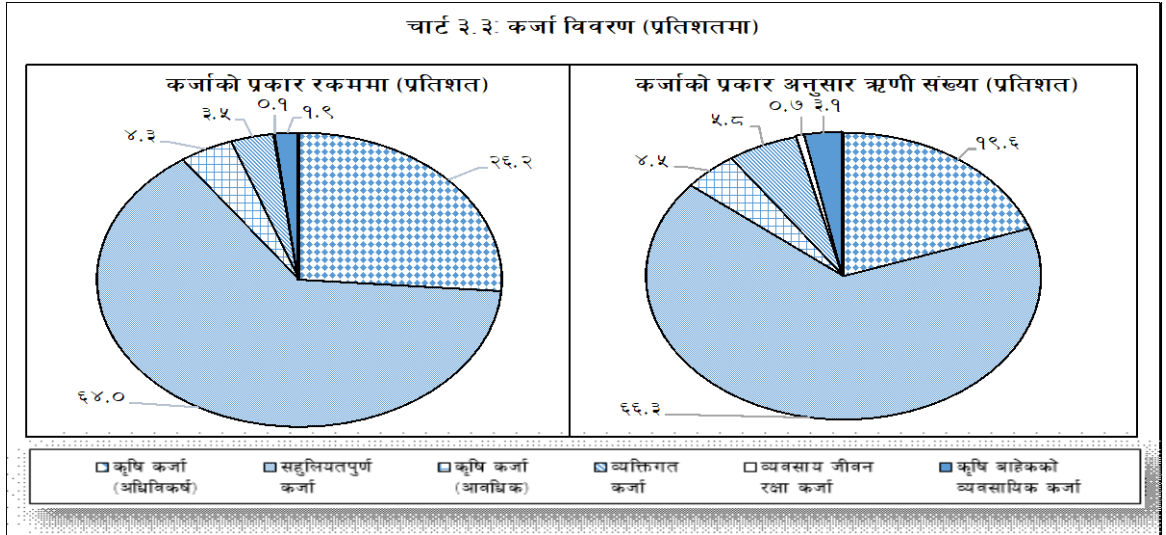
रु. हजारमा

जिल्ला/ कर्जाको प्रकार	कास्की	स्याङ्जा	नवलपरासी (पूर्व)	तनहुँ	जम्मा	कर्जागत प्रतिशत
कृषि कर्जा (अधिविकर्ष)	२४५,१००	४७,०००	१३५,६००	५५,५००	४८३,२००	२६.२
सहूलियतपूर्ण कर्जा	६७०,४९०	२४२,५९०	१२२,६००	१४२,७४१	१,१७८,४२१	६४.०
कृषि कर्जा(आवधिक)	२७,५५४	१४,४००	११,३००	२५,९५०	७९,२०४	४.३
व्यक्तिगतकर्जा	१५,०००	४०,१००	९५०	८,५५०	६४,६००	३.५
व्यवसाय जीवन रक्षा कर्जा	-	१,९००	-	-	१,९००	०.१
कृषि बाहेकको व्यवसायिक कर्जा	१४,३००	३,१००	१२,४००	४,३४५	३४,१४५	१.९
जम्मा	९७२,४४४	३४९,०९०	२८२,८५०	२३७,०८६	१,८४१,४७०	१००
जिल्लागत प्रतिशत	५२.८	१९.०	१५.४	१२.९	१००.०	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

३.३.२. जिल्लागत कर्जा विवरण

स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २१८ ऋणीहरूले एक भन्दा बढी वित्तीय संस्थाहरूबाट ऋण लिएको कारण कृषकको संख्या भन्दा कर्जा संख्या अधिक देखिएको छ । सो अनुसार, कास्की जिल्लाबाट समावेश ३६.१ प्रतिशत ऋणीहरूको कर्जा ५२.८ प्रतिशत रहेको छ भने तनहुँबाट समावेश १६.२ प्रतिशत ऋणीहरूको कर्जा अनुपात १२.९ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका ३.७: कर्जाको प्रकार अनुसार ऋणी संख्या

जिल्ला / कर्जाको प्रकार	कास्की	स्याङ्जा	नवलपरासी (पूर्व)	तनहुँ	जम्मा	कर्जागत प्रतिशत
कृषि कर्जा (अधिविकर्ष)	२१	११	२१	४	५७	१९.६
सहुलियतपूर्ण कर्जा	७५	५२	३१	३५	१९३	६६.३
कृषि कर्जा(आवधिक)	३	४	२	४	१३	४.५
व्यक्तिगत कर्जा	२	१०	२	३	१७	५.५
व्यवसाय जीवन रक्षा कर्जा	०	२	०	०	२	०.७
कृषि बाहेकको व्यवसायिक कर्जा	४	२	२	१	९	३.९
जम्मा	१०५	८१	५८	४७	२९१	१००
जिल्लागत प्रतिशत	३६.१	२७.८	१९.९	१६.२	१००.०	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

३.३.३. सहुलियतपूर्ण कृषि कर्जा र ब्याजदर

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुले प्रवाह गरेको सहुलियतपूर्ण कर्जा अन्तर्गत व्यवसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जामा नेपाल सरकारले ५ प्रतिशत ब्याज अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेको छ । सो अनुदान बाहेक स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश ऋणीहरुले प्राप्त सहुलियतपूर्ण कर्जामध्ये करिब एक चौथाई ऋणीहरुको कर्जाको ब्याजदर औसत ५ प्रतिशतसम्म र तीन चौथाईको ५ प्रतिशत देखि ७ प्रतिशतसम्म रहेको छ । जम्मा ३ ऋणीहरुको ब्याजदर ७ प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ ।

तालिका ३.८: सहूलियतपूर्ण कृषि कर्जा

ब्याजदर	ऋण संख्या	प्रतिशत	कर्जा रकम (रु.हजारमा)	प्रतिशत
० देखि ५ प्रतिशत	४८	२४.९	३५२,७९०.००	२९.९
५ देखि ७ प्रतिशत	१४२	७३.६	८१३,८३१.००	६९.१
७ प्रतिशत भन्दा बढी	३	१.५	११,८००.००	१
जम्मा	१९३	१००	१,१७८,४२१.००	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

३.३.४. अधिविकर्ष कृषि कर्जा र व्याजदर

सामान्यतया वार्षिक रुपमा साँवा नविकरण हुने र त्रैमासिक वा मासिक रुपमा व्याज भुक्तानी गर्नु पर्ने कर्जालाई अधिविकर्ष कर्जाको रुपमा लिने गरिएको छ । व्यवसायीले चालु पुँजीको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न यस्तो कर्जाको उपयोग गरेको पाइएको छ । स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २१८ ऋणीहरूमध्ये एक चौथाईले अधिविकर्ष प्रकृतिको कृषि कर्जा लिएको देखिएको छ । कुल कर्जामा अधिविकर्ष कर्जाको अंश २६ प्रतिशत रहेको छ । उक्त कर्जाको व्याजदर न्यूनतम ४ प्रतिशत र अधिकतम १३ प्रतिशतसम्म गरी औसतमा ६.५ प्रतिशत रहको छ ।

तालिका ३.९: अधिविकर्ष कृषि कर्जा

ब्याजदर	ऋणीको संख्या	प्रतिशत	कर्जा रकम (हजारमा)	प्रतिशत
० देखि ५ प्रतिशत	६	१०.५	५८,७५०	१२.१६
५ देखि ७ प्रतिशत	४०	७०.२	२४२,४५०	५०.१८
७ प्रतिशत भन्दा बढी	११	१९.३	१८२,०००	३७.६७
जम्मा	५७	१००	४८३,२००	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

३.३.५. आवधिक कृषि कर्जा र व्याजदर

स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश ऋणीहरूले निश्चित समयवाधि (सामान्यतया एक वर्ष भन्दा बढी) को लागि पुँजीगत प्रकृतिको खर्चको आवश्यकता पूर्ति गर्न आवधिक कृषि कर्जा लिएको देखिएको छ । यस्तो कर्जाको साँवा र व्याज भुक्तानी सम-किस्तामा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । स्थलगत सर्वेक्षणमा सहभागी ऋणीहरूमध्ये ६ प्रतिशत (१३ जना) ले मात्र आवधिक कृषि कर्जा लिएका छन् । यस्तो कर्जाको व्याजदर अधिकतम १४ प्रतिशत र न्यूनतम ८ प्रतिशत (औसत १०.८ प्रतिशत) रहको छ ।

तालिका ३.१०: आवधिक कृषि कर्जा

ब्याजदर	ऋणीको संख्या	प्रतिशत	कर्जा रकम (हजारमा)	प्रतिशत
१० प्रतिशत भन्दा कम	२	१५.४	२९,९००	३७.८
१० देखि १२ प्रतिशतसम्म	१०	७६.९	४७,३५३.८	५९.८
१२ प्रतिशत भन्दा बढी	१	७.७	१,९५०	२.४
जम्मा	१३	१००	७९,२०३.८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

३.३.६. पुनरकर्जा

स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश कुल २१८ ऋणीहरूमध्ये २२.५ प्रतिशत (४९ जना) लाई मात्र पुनरकर्जावारे जानकारी रहेको छ भने ४ प्रतिशत (९ जना) ले मात्रै पुनरकर्जा सुविधा प्राप्त गरेका छन् ।

तालिका ३.११: पुनरकर्जा विवरण

विवरण	ऋणी संख्या	प्रतिशत (२१८ ऋणीमा)
पुनरकर्जाका लागि निवेदन	११	५.२
पुनरकर्जा स्वीकृती	९	४.१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

३.४ कृषि कर्जा उपलब्धताको समयान्तर

स्थलगत सर्वेक्षणमा सहभागी २१८ कृषि व्यवसायीहरूमध्ये भन्दा आधा भन्दा धेरैले व्यवसाय शुरु गरेको १ वर्ष देखि ५ वर्ष भित्र कर्जा लिएका छन् । त्यस्तै करिब २० प्रतिशतले व्यवसाय शुरु गरेको वर्षमै कर्जा लिएका छन् । व्यवसाय शुरु गरेको १० वर्ष पछि कर्जा लिनेको संख्या ३.७ प्रतिशत मात्र रहेको छ । सर्वेक्षणमा सहभागी अधिकांश कृषि व्यवसायीहरूले व्यवसाय शुरुवात गरेको पाँच वर्षभित्र कर्जा लिएका छन् ।

तालिका ३.१२: कृषि कर्जा लिएको समयान्तर

कृषि कर्जा लिएको समय	संख्या	प्रतिशत
व्यवसाय शुरु गरेको वर्ष	४४	२०.२
व्यवसाय शुरु गरेको १ वर्ष देखि ५ वर्षसम्म	१३०	५९.६
व्यवसाय शुरु गरेको ५ वर्ष देखि १० वर्षसम्म	३६	१६.५
व्यवसाय शुरु गरेको १० वर्ष भन्दा बढी	८	३.७
जम्मा	२१८	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

३.५ ऋण असूली

स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएका २१८ ऋणीहरूमध्ये करिब ९६ प्रतिशतले बैंक तथा वित्तीय संस्थामा बुझाउनु पर्ने किस्ता नियमित रूपमा बुझाउने गरेको देखिएको छ । त्यसैगरी, ३ प्रतिशत कृषकहरूले किस्ता बुझाउन ३ महिनासम्म ढिला गरेको देखिएको छ । किस्ता नबुझाउने ऋणी भने स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश भएको पाइएन ।

तालिका ३.१३: बैंक/वित्तीय संस्थामा बुझाउनुपर्ने किस्ताको नियमितता

बैंक/वित्तीय संस्थामा बुझाउनुपर्ने किस्ताको नियमितता	नियमित	एक देखि तीन महिनासम्म ढिला	तीन देखि छ महिना सम्म ढिला	छ महिना देखि एक वर्ष सम्म ढिला	जम्मा
संख्या	२०९	७	१	१	२१८
प्रतिशत	९५.८	३.२	०.५	०.५	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

३.६ कृषि बिमा, सरकारी अनुदान र तालिम

३.६.१ कृषि बिमा र अनुदान

स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश कुल २१८ कृषि ऋणीहरूमध्ये ८२.१ प्रतिशतले कृषि व्यवसायको बिमा गरेका छन् भने बाँकी १७.९ प्रतिशतले बिमा गरेका छैनन् । बिमा गर्ने ऋणीहरूमध्ये ५७ प्रतिशतको क्षति नभएको, २६.६ प्रतिशतले क्षति भई दावी भुक्तानी पाएको र १६.४ प्रतिशतले क्षति भई दावी भुक्तानी माग गरेको देखिएको छ । कृषकहरूबाट प्राप्त विवरण अनुसार पशु चौपायाको बिमार बिमा भुक्तानी दुवै सहज देखिएको छ । कुखुरा, हाँस, कालिज लगायतका पंक्षीको बिमा असहज हुनुको साथै बिमाको भुक्तानीमा पनि समस्या देखिने गरेको छ । फलफूल तथा तरकारीको बिमा गर्न र बिमाको दावी भुक्तानी लिन पनि समस्या रहेको छ । स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश कुल २१८ ऋणीहरूमध्ये ३०.३ प्रतिशतले विभिन्न प्रकारका सरकारी अनुदान प्राप्त गरेका छन् ।

तालिका ३.१४: कृषि बिमा र अनुदान

विवरण	संख्या	प्रतिशत (२१८ ऋणीमा)
कृषि बिमा गरेको	१७९	८२.१
सरकारी निकायबाट कृषि अनुदान प्राप्त	६६	३०.३

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

३.६.२ कृषि तालिम

कृषकको क्षमता अभिवृद्धि गरी कृषिलाई आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण र यान्त्रीकीकरण तर्फ उन्मुख गर्न तालिमको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश कुल २१८ कृषि ऋणीहरूमध्ये ७२.५ प्रतिशतले कम्तिमा एक तालिम प्राप्त गरेका छन् ।

तालिका ३.१५: कृषि तालिम

विवरण	ऋणी संख्या	प्रतिशत
कृषि तालिम पाएको	१५८	७२.५
कृषि तालिम नपाएको	६०	२७.५
जम्मा	२१८	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

परिच्छेद ४

कृषि कर्जाको उपयोग र प्रभावकारिता

यस परिच्छेदमा स्थलगत सर्वेक्षणबाट प्राप्त विवरणको आधारमा कृषि कर्जाको उपयोग र प्रभावकारिताको विश्लेषण गरिएको छ । कर्जाको उपयोग स्थितिको विश्लेषणमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्राप्त कृषि ऋणको उपयोग र कर्जाको साँवा/व्याज भुक्तानी लगायतका विविध पक्षहरूको विश्लेषण गरिएको छ । कृषि कर्जाको प्रभावकारिता विश्लेषण मूलतः तुलनात्मक प्रकारको रहेको छ । तथापि, सर्वेक्षणबाट प्राप्त कृषि कर्जा, कृषि उत्पादन र रोजगारी विवरणको आधारमा cross section regression analysis बाट समेत कृषि कर्जाको प्रभावकारिताको विश्लेषण गरिएको छ । उपरोक्त विश्लेषणमा कृषि कर्जाको अतिरिक्त कृषकको शैक्षिक योग्यता र तालिमले समेत उत्पादन र रोजगारीमा पार्न सक्ने प्रभावको समेत विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ कृषि कर्जाको उपयोग

स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएका कुल २१८ ऋणीहरूले औसत दुई प्रयोजनका लागि कृषि ऋणको उपयोग गरेको देखिएको छ । सो अनुसार कुल २१८ ऋणीमध्ये ९२.२ प्रतिशतले कृषि पूर्वाधार निर्माण र स्थिर सम्पत्ति खरिदमा ऋणको उपयोग गरेका छन् । त्यस्तै, ८५.८ प्रतिशत कृषकको व्यवसाय सञ्चालनमा कृषि ऋणको उपयोग भएको छ । बजार विस्तार गर्ने प्रयोजनका लागि भने १७ प्रतिशत कृषकले कर्जाको उपयोग गरेका छन् ।

तालिका ४.१: कृषि कर्जाको प्रयोजन

कर्जाको प्रयोजन	ऋणी संख्या	प्रतिशत
पूर्वाधार निर्माण/स्थिर सम्पत्ति खरिद गर्न	२०१	९२.२
व्यवसाय सञ्चालन खर्च व्यहोर्न	१८७	८५.८
बजार विस्तार गर्न	३७	१७.०
अन्य	१४	६.४
जम्मा	४३९	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

४.१.१. कृषि कर्जा उपयोगमा बैंकहरूको अनुभव

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका शाखा प्रमुख र ऋण अधिकृतहरूको अनुभवमा कृषि कर्जाको उपयोग सन्तोषजनक देखिएको छ । खासगरी पछिल्लो समय बैंकहरूले कर्जा फाइल अध्ययन र परियोजनाको अनुगमनलाई प्राथमिकता दिन थालेकाले कृषि कर्जाको दुरुपयोग कम हुँदै गएको देखिएको छ ।

स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएका गण्डकी प्रदेशका ३९ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमध्ये ८२.१ प्रतिशतले कृषकले प्राप्त गरेको ऋणको कम्तिमा ७५ प्रतिशत सदुपयोग भएको अनुभव गरेका छन् । त्यसैगरी, १७.९ प्रतिशत बैंकहरूले कृषकले प्राप्त गरेको ऋण बढीमा ७५ प्रतिशत मात्र सोही कार्यमा उपयोग भएको बताएका छन् । कृषि कर्जा पूर्णरूपमा दुरुपयोग भएको देखिएको छैन ।

तालिका ४.२: कृषि कर्जा सदुपयोगको अवस्था

कृषि कर्जाको सदुपयोगको अवस्था	वाणिज्य बैंक		विकास बैंक		वित्त कम्पनि		जम्मा	
	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
बढीमा ७५ प्रतिशतसम्म सदुपयोग	३	१३.६	१	११.१	३	३७.५	७	१७.९
७५ देखि १०० प्रतिशतसम्म सदुपयोग	१९	८६.४	८	८८.९	५	६२.५	३२	८२.१
जम्मा	२२	१००.०	९	१००.०	८	१००.०	३९	१००.०

स्रोत : बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार ।

४.१.२. कृषि कर्जा अन्यत्र उपयोगको स्थिति

कृषकहरूले कतिपय अवस्थामा कृषि ऋण अन्यत्र उपयोग गर्ने र अन्य प्रयोजनको लागि लिइएको ऋण पनि कृषि व्यवसायमा लगानी गर्ने सम्भावना पनि रहन्छ । प्रस्तुत स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएका २१८ कृषि ऋणीहरूमध्ये ८५ प्रतिशत ऋणीहरूले कृषि कर्जा सोही प्रयोजनमा उपयोग गरेको देखिएको छ भने बाँकी १५ प्रतिशतले कृषि बाहेक अन्य प्रयोजनमा समेत उपयोग गरेको बताएका छन् ।

तालिका ४.३: कृषि कर्जाको उपयोग

जिल्ला	कृषि बाहेक अन्य कार्यमा उपयोग		कुल
	छ	छैन	
कास्की	१०	७२	८२
स्याङ्जा	११	४५	५६
तनहुँ	६	३४	४०
नवलपुर (पूर्व)	५	३५	४०
जम्मा	३२	१८६	२१८
प्रतिशत	१४.७	८५.३	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

कृषि कर्जा अन्य कार्यमा उपयोग गर्ने जम्मा ३२ ऋणीहरू मध्ये आधाभन्दा बढीले शिक्षा र स्वास्थ्यमा उपयोग गरेका छन् भने करिब एक तिहाइले घरायसी प्रयोजनमा खर्च गरेको देखिएको छ । स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएका २१८ मध्ये जम्मा ६ ऋणीहरूले मात्र कृषि कर्जा अन्यत्र उपयोग गरेको देखिएको छ ।

तालिका ४.४: कृषि कर्जाको अन्य प्रयोजनमा उपयोगको अवस्था

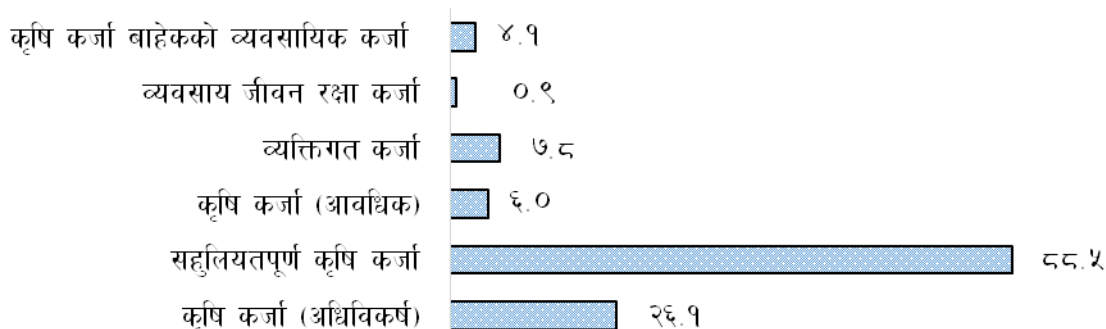
अन्य प्रयोजन	संख्या	प्रतिशत
घरायसी	१४	३२.५
शिक्षा/स्वास्थ्य	२३	५३.५
अन्य कार्य	६	१३.९
जम्मा	४३	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

४.१.३. बहु कर्जा उपयोग र बहुवैकिङ्ग कर्जा

स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २१८ कृषि व्यवसायीहरूमध्ये २७.१ प्रतिशतले एक भन्दा बढी शिर्षकमा कर्जा लिएको देखिएको छ । कृषकले लिएको कुल कर्जामध्ये कृषि कर्जाको अंश उल्लेख्य रहेको छ भने कृषि बाहेक अन्य कर्जा आकार नगन्य देखिएको छ ।

चाट ४.१: ऋणीको संख्या अनुसार कर्जाको वर्गीकरण (प्रतिशतमा)

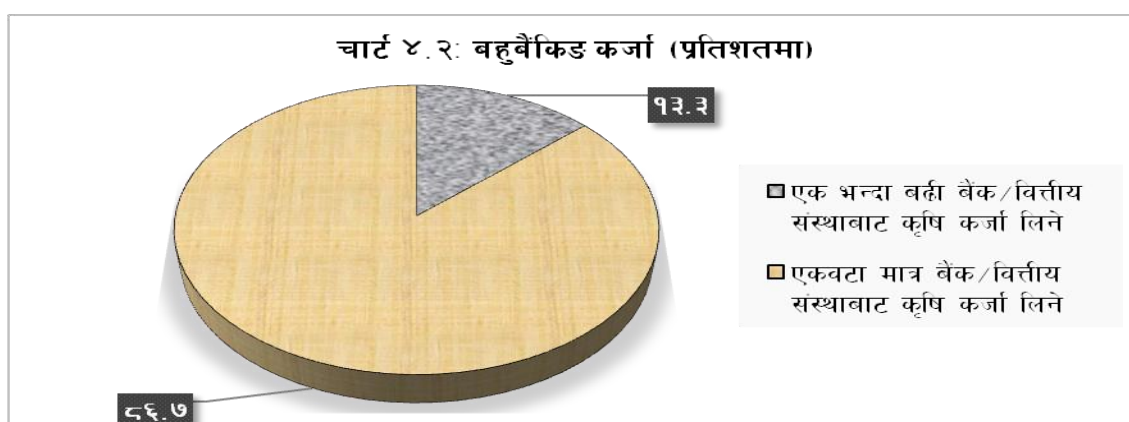

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

एकातर्फ कृषि व्यवसायीहरु अन्य कार्यमा समेत संलग्न हुने र अर्कोतर्फ एउटै बैंकबाट ऋणको आवश्यकता पुरा नहुने कारण बहुवैकिङ्ग हुने सम्भावना रहन्छ । तर एउटै व्यक्ति वा फर्मले एक भन्दा धेरै बैंकबाट कर्जा लिँदा over financing को समेत सम्भावना पनि रहन्छ । व्यवसायको स्तर सानो भएको खण्डमा धेरै बैंकबाट कर्जा लिँदा कर्जाको दुरुपयोग हुने सक्ने सम्भावना पनि उत्तिकै रहन्छ ।

स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएका २१८ कृषि ऋणीहरुमध्ये ८७ प्रतिशतले एउटा मात्र बैंक/वित्तीय संस्थाबाट कृषि कर्जा लिएका छन् भने १३ प्रतिशतको मात्र बहुवैकिङ्ग कर्जा रहेको छ । यसरी एक भन्दा बढी बैंकबाट कर्जा लिने ऋणीहरुमध्ये ६५.५ प्रतिशत मध्यम वर्ग, १७.२ प्रतिशत साना र १७.३ प्रतिशत ठूला ऋणीहरु रहेका छन् ।

चाट ४.२: बहुवैकिङ्ग कर्जा (प्रतिशतमा)

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

४.१.४. कृषि कर्जाको अनुगमन

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको अनुगमन प्रभावकारी हुन सकेमा कर्जाको दुरुपयोग न्यून हुँदै जाने सम्भावना रहन्छ । स्थलगत सर्वेक्षणमा २१८ ऋणीहरुमध्ये ९७.३ प्रतिशतले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट कृषि कर्जाको अनुगमन हुने गरेको देखिएको छ । अर्कोतर्फ स्थलगत सर्वेक्षणमा सहभागी कुल ३९ बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कृषि कर्जाको अनुगमन नियमित देखिएको छ ।

तालिका ४.५: कृषि कर्जाको अनुगमन

कृषि कर्जाको अनुगमन	संख्या	प्रतिशत
हुने गरेको	२१२	९७.३
हुने नगरेको	६	२.७
जम्मा	२१८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

४.२ कृषि कर्जाको उत्पादन, रोजगारी र नाफामा प्रभाव

कृषकहरूले कर्जा लिनु अघिको तुलनामा कर्जा लिए पछि उत्पादन, रोजगारी र आयमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने देखिएको छ । सो अनुसार स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २१८ ऋणीहरूमध्ये कृषि ऋण लिए पश्चात ९७ प्रतिशत भन्दा बढीको उत्पादन, रोजगारी र आय बढेको छ । विभिन्न कारणवश १.८ प्रतिशत (४ जना) कृषकको उत्पादन, ३.२ प्रतिशत (७ जना) कृषकको रोजगारी र १.८ प्रतिशत (४ जना) कृषकको आय घटेको छ ।

तालिका ४.६: कृषि व्यवसायमा कर्जाको प्रभावकारिता

विवरण	किसानको संख्या			बढेको प्रतिशत
	बढेको	घटेको	जम्मा	
उत्पादन	२१४	४	२१८	९८.२
रोजगारी	२११	७	२१८	९६.८
आय	२१४	४	२१८	९८.२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

४.२.१. कृषि कर्जाको उत्पादनमा प्रभाव विश्लेषण (Regression Analysis)

सामान्यतया कृषि व्यवसाय शुरु गर्न वा भइरहेको कृषि व्यवसाय विस्तार गर्ने प्रयोजनको लागि कृषि ऋण लिने अनुमान गरिन्छ । तसर्थ, कृषि ऋण लिदा कृषकको उत्पादन बढ्ने, उत्पादन बढ्दा आय बढ्ने र अन्त्यमा खर्चलाई निश्चित दायरामा राख्न सक्दा कृषको नाफा बढ्ने सम्भावना हुन्छ । रोजगारी बढ्दा स्वभाविक रूपमा उत्पादन पनि बढ्ने सम्भावना रहन्छ ।

स्थलगत सर्वेक्षणबाट प्राप्त २१८ ऋणीहरूको ऋणरकम (lloan), उत्पादन (lprodn) र रोजगारी (lemp) लाई natural log मा परिवर्तन गरी अध्ययन विधिमा उल्लेख गरिए अनुसार उत्पादन (lprodn) लाई dependent variable र ऋण रकम (lloan) तथा रोजगारी (lemp) लाई independent variable को रूपमा प्रयोग गरी simple regression estimate गर्दा देहाय बमोजिमको नतिजा प्राप्त भएको छ । यसको अतिरिक्त उत्पादनमा तालिम (train) र शिक्षा (edu) को प्रभावको विश्लेषण गर्न ती चरहरूलाई dummy variable को रूपमा समेत उपयोग गरिएको छ ।

तालिका ४.७: कृषि उत्पादनमा कर्जाको प्रभावकारिता (regression estimates)

		Coefficients			Dummy		R ²	D-W
		lprodn	C	Lloan	Lemp	Educ	Train	R ²
मोडल १	lprodn	१.१६	०.८९				०.१७	१.९९
	t-stat	०.५६	६.७४*					
मोडल २	lprodn	४.३४	०.६५	०.५६			०.१८	१.९५
	t-stat	१.७७***	३.८३*	२.२७**				
मोडल ३	lprodn	१.३७	०.८७७		०.१४६		०.१६	२.००
	t-stat	०.६५	६.२९*		०.४२७			
मोडल ४	lprodn	१.०७	०.८८२			०.३८२	०.१७	१.९८
	t-stat	०.५३	६.६२*			१.०६		
मोडल ५	lprodn	४.३६	०.६३	०.५५	०.०९	०.३३	०.१८	१.९५
	t-stat	१.७३***	३.६*	२.२३	०.२८	०.९१		

* significant at 1% ** significant at 5%*** significant at 10% Source: NRB (Pokhara) staff estimates

उपरोक्त विधि अनुसार विभिन्न पाँच प्रकारका प्रभाव मापन गरिएको छ। पहिलो मोडलमा कृषि उत्पादनमा कृषि ऋणको प्रभावको विश्लेषण रहेको छ भने दोस्रो मोडलमा रोजगारी थपिएको छ। तेस्रो मोडलमा कृषि उत्पादनमा ऋण र कृषकको शिक्षाको संयुक्त प्रभाव मापन गरिएको छ। त्यसैगरी, चौथो मोडलमा उत्पादनमा ऋण र तालिमको प्रभाव समेत मापन गरिएको छ। पाँचौ मोडलमा भने कृषि उत्पादनमा ऋण, शिक्षा र तालिम सबै चरहरूको प्रभाव मापन गरिएको छ।

मोडल १ अनुसार स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश भएका २१८ ऋणीहरूले औसतमा १ प्रतिशतले कृषि ऋण बढाउदा ०.८९ प्रतिशतले कृषि उत्पादन वृद्धि हुने देखिएको छ। दोस्रो मोडलमा भने उत्पादनमा ऋण र रोजगारी समावेश गरी Cobb Douglas प्रकारको equation estimate गरिएको छ। सो अनुसार कृषि व्यवसायमा १ प्रतिशतले ऋण बढदा ०.६५ प्रतिशतले उत्पादन बढ्ने र १ प्रतिशतले रोजगारी थपिदा ०.५६ प्रतिशतले उत्पादन बढ्ने देखिएको छ। यसको तात्पर्य कृषि व्यवसायमा कृषि ऋणको अतिरिक्त जनशक्ति परिचालन पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण देखिएको छ।

मोडल ३, ४ र ५ मा भने उत्पादनमा ऋण र रोजगारीको अलवा शिक्षा र तालिम समेत संलग्न गरिएको छ। यी मोडलहरूमा उत्पादनमा ऋण र रोजगारीको अतिरिक्त तालिम र कृषकको शैक्षिक योग्यताले समेत सकारात्मक प्रभाव पार्ने देखिएतापनि किसानहरूको शैक्षिक योग्यता र कृषि तालिमको coefficient significant देखिएको छैन। यी मोडलहरूमा variables हरूको प्रयोगबाट R² मा पनि सुधार आउन सकेको छैन। तसर्थ, प्रस्तुत अध्ययनमा मोडल २ अनुसार उत्पादनलाई ऋण र रोजगारीले प्रत्यक्ष र प्रभावकारी प्रभाव पार्ने देखिएको छ।

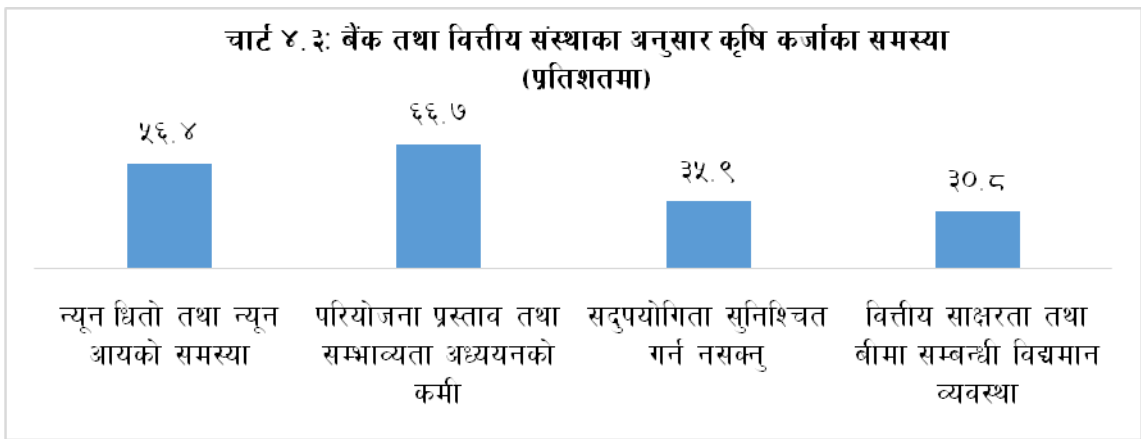
४.३ कृषि व्यवसाय र कर्जा प्रवाहमा देखिएका समस्या

स्थलगत सर्वेक्षणको क्रममा कृषि व्यवसायमा विभिन्न प्रकारका समस्याहरू देखिएका छन्। स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २१८ कृषि व्यवसायीहरूमध्ये ५९.६ प्रतिशतले पुँजीको अभावलाई प्रमुख समस्या मानेका छन् भने ४८.२ प्रतिशतले प्राविधिक ज्ञानको अभावलाई अर्को महत्वपूर्ण समस्याको रूपमा लिएका छन्।

त्यस्तै, कृषकहरूले एकातिर उत्पादनको उचित मूल्य नपाउनु र अर्कोतर्फ ब्याजदर उच्च हुनु अर्को समस्या औल्याएका छन् । उन्नत बिउ, प्रविधि र रासायनिक मलको अभावले पनि कृषि उत्पादन प्रभावित भएको देखिएको छ ।

कृषि व्यवसायमा पूँजीको अभाव औल्याउने कृषकहरूमध्ये ४५.९ प्रतिशतले स्वःपूजीको अभाव रहेको बताएका छन् भने ३९.४ प्रतिशतले कर्जा प्रक्रिया भ्रष्टभटिलो भएकोले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट कर्जा प्राप्तमा समस्या देखेका छन् ।

स्थलगत सर्वेक्षणको क्रममा ३९ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका अनुसार कृषि ऋण प्रवाहमा फरक समस्याहरू देखिएको छ । यी बैंक शाखाहरूमध्ये ६६.७ प्रतिशतका अनुसार परियोजना प्रस्ताव सम्भाव्य नदेखिनु प्रमुख समस्या रहेको छ । त्यसैगरी ५६.४ प्रतिशत शाखाहरूका अनुसार कृषकले पर्याप्त धितो तथा आय विवरण पेश गर्न नसक्नु अर्को महत्वपूर्ण समस्या रहेको छ । त्यसैगरी, ऋणको सदुपयोग सुनिश्चित नहुने र कृषकमा वित्तीय साक्षरता तथा विमा सम्बन्धी ज्ञानको अभावले पनि कर्जा प्रवाहमा समस्या देखिएको छ ।

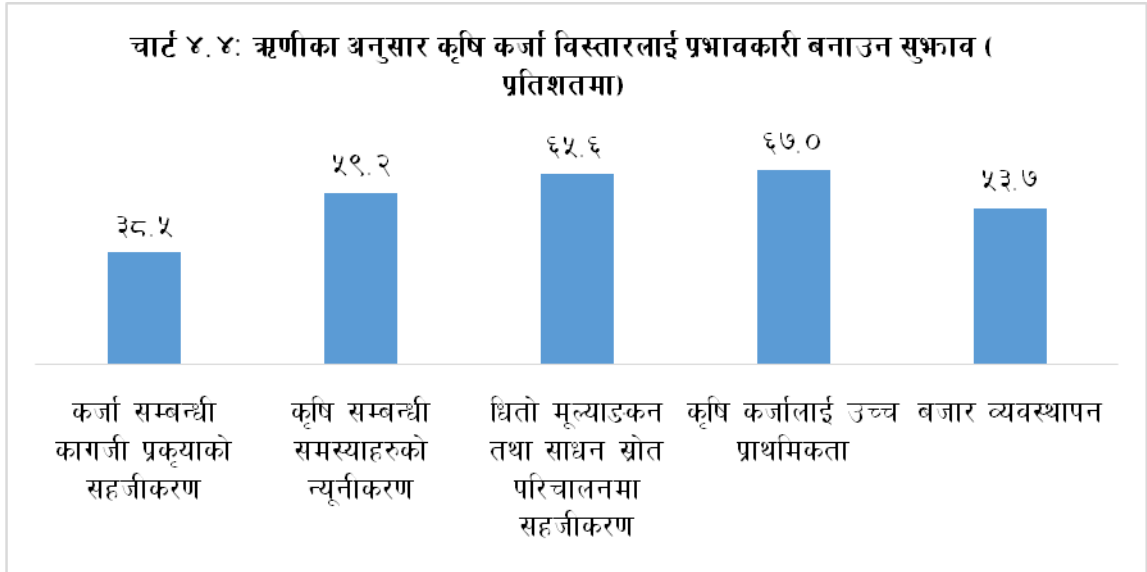

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

४.४ कृषि कर्जालाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरू

कृषि व्यवसायीहरूले कृषि कर्जाको पहुँच तथा प्रभावकारिता अभिवृद्धिमा महत्वपूर्ण सुझाव प्रस्तुत गरेका छन् । स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २९८ ऋणीहरूमध्ये ६७ प्रतिशतले राज्यले कृषि कर्जालाई उच्च प्राथमिकता दिई न्यून ब्याजदर, बिना धितो र सरल प्रक्यावाट उपलब्ध गराउनु पर्ने बताएका छन् । खासगरी ब्याजदर कम हुनुपर्ने, स्थिर ब्याजदर कायम हुनुपर्ने, धितो रहित कर्जा प्रवाह हुनु पर्ने, परियोजनाको आधारमा कर्जा प्रवाह हुनुपर्ने, निःशुल्क र छिटो कर्जा स्वीकृत हुनुपर्ने, कर्जा सम्बन्धी कागजी प्रक्या सहजीकरण हुनुपर्ने कृषकहरूको सुझाव रहेको छ ।

स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २९८ ऋणीहरूमध्ये ६५.६ प्रतिशतले भने धितो मूल्याङ्कन सहज र सरल हुनु पर्ने बताएका छन् । त्यसैगरी, बजार व्यवस्थापनमा पनि उत्तिकै ध्यान दिनु पर्ने उल्लेख गरेका छन् । आधा भन्दा बढी कृषकले उत्पादित बस्तुको अग्रीम मूल्य निर्धारण गर्नुपर्ने, विचौलियाको प्रभाव कम गर्नुपर्ने, मल, उन्नत बिउ/विजन लगायत कृषि सामग्रीको उपलब्धता सुनिश्चित हुन सकेमा लगानी प्रोत्साहित हुने बताएका छन् ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७८) ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखा प्रमुख/कर्जा प्रमुखहरुले भने कृषि ऋणलाई प्रभावकारी बनाउन फरक सुझाव दिएका छन् । स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश ३९ मध्ये भण्डै ६२ प्रतिशत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुले कृषि कर्जालाई प्रभावकारी बनाउन कृषिमा प्रविधि, अध्ययन-अनुसन्धान तथा तालिममा जोड दिनुपर्ने जस्ता सुझाव दिएका छन् । करिब आधा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुले स्थलगत अनुगमन तथा सूचना सम्प्रेषण (वित्तीय साक्षरता) प्रभावकारी हुनुपर्ने सुझाव दिएका छन् ।

त्यस्तैगरी, वास्तविक कृषकको पहिचान गरी कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने, उत्पादनमा आधारित अनुदान हुनुपर्ने, विमा सम्बन्धी व्यवस्थामा सरलीकरण तथा परियोजना प्रस्ताव र दिर्घकालिन सम्भाव्यता अध्ययन आदिका आधारमा कर्जा प्रवाह गरिएमा कर्जाको सहि सदुपयोग हुनुका साथै कृषि कर्जाको विस्तार तथा प्रभावकारिता समेत बढ्ने सुझाव रहेको छ ।

सारांश, निष्कर्ष र सुभावहरु

५.१ सारांश तथा निष्कर्ष

नेपालमा कृषि क्षेत्रको विकासलाई आर्थिक समृद्धिको आधारको रूपमा लिने गरिएको छ । यसैकारण कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण र यान्त्रिकीकरण गर्दै नागरिकलाई कृषिमा आकर्षित गरी कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने कार्य राज्यको प्राथमिकतामा रहेको छ ।

कृषि क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्न राज्यले कृषि पूर्वाधार, कृषि सामग्री र प्रविधि तथा कृषि ज्ञान अभिवृद्धि लगायतमा लगानी अभिवृद्धि गर्दै पछिल्लो पटक सहूलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रमको समेत शुरुवात गरिएको छ । यस्तो कर्जाको ब्याजदर निर्धारण गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुले आधार दरमा बढीमा २ प्रतिशतमात्र थप गर्न पाउने, रु. ५ करोडसम्मको व्यवसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जामा ५ प्रतिशत र सोभन्दा बढीको व्यवसायिक कृषि कर्जामा २ प्रतिशत ब्याज अनुदान उपलब्ध हुने व्यवस्था रहेको छ । यस्तो कर्जाको सुरक्षण र व्यवसायको बिमामा पनि अनुदानको व्यवस्था रहेको छ ।

कृषि क्षेत्रमा कर्जा सर्वसुलभ बनाउने उद्देश्यले वाणिज्य बैंकहरुले २०८२ असार मसान्तसम्ममा कुल कर्जा सापटीको न्यूनतम १५ प्रतिशत कृषि क्षेत्रमा प्रवाह गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यसैगरी, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरुले २०८१ असार मसान्तसम्ममा कुल कर्जा तथा सापटीको न्यूनतम क्रमशः २० र १५ प्रतिशत कर्जा कृषि, लघु, घरेलु तथा साना उद्यम/व्यवसाय, उर्जा र पर्यटन क्षेत्रमा प्रवाह गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यसको अतिरिक्त कृषि क्षेत्रमा दीर्घकालीन साधनको उपलब्धता सहज बनाउन कृषि ऋणपत्र परिचालन गर्न सक्ने, बाली भित्र्याउने समय र कर्जाको किस्ता भुक्तानी गर्ने समय बीच सकेसम्म तालमेल मिलाउनु पर्ने र रु.२० लाखसम्मको कर्जा प्रवाह गर्दा मोटर बाटो नभएको खेतीयोग्य जमिनलाई पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाले धितोको रूपमा स्वीकार गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

कृषि क्षेत्रमा लगानी प्रोत्साहित गरिएको कारण पछिल्लो ५ वर्षमा कृषि क्षेत्रतर्फको लगानी ३ गुणा भन्दा बढीले वृद्धि भई २०७८ असारमा रु.२७६.४ अर्ब पुगेको छ । तथापि कुल लगानीमा कृषि क्षेत्रतर्फको लगानी भने ६.६ प्रतिशत मात्र रहेको छ । त्यस्तै गण्डकी प्रदेशमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुले प्रवाह गरेको कुल कर्जामा कृषि कर्जाको अंश ८.५ प्रतिशत रहेको छ । कृषि कर्जाको उपयोग र प्रभावकारीताबारेमा पनि प्रशस्त बहस हुने गरेको छ ।

यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको स्थिति, उपयोग र प्रभावकारिताको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । गण्डकी प्रदेशका सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको ऋण विवरण र ४ जिल्लाहरुका २१८ कृषि व्यवसायीहरुलाई स्थलगत सर्वेक्षण र ३९ बैंक शाखाहरुलाई गरिएको इमेल सर्वेक्षणको आधारमा अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ । अध्ययन प्रतिवेदन मूलतः विवरणात्मक प्रकारको रहेतापनि कृषि कर्जाको प्रभावकारिताको मापन गर्न cross section regression analysis गरिएको छ ।

५.१.१.स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएका बैंक तथा वित्तीय संस्था र ऋणीहरुको विवरण

- गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको स्थिति विश्लेषण गर्न प्रदेशमा कार्यरत वाणिज्य बैंकहरुका ५७७ शाखा, विकास बैंकहरुका १८२ शाखा र वित्त कम्पनीहरुका ३३ शाखाहरु गरी जम्मा ७९२ शाखाहरूसंग विवरण माग गरिएको छ । यसको अतिरिक्त ४ जिल्लाका ३९ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुलाई इमेल मार्फत कृषि कर्जाको सर्वेक्षण गरिएको छ । स्थलगत सर्वेक्षणमा वाणिज्य बैंकहरुबाट ऋण लिएका ५० प्रतिशत,

विकास बैंकहरुबाट ऋण लिएका ४० प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरुबाट ऋण लिएका १० प्रतिशत गरी जम्मा २१८ ऋणी समावेश गरिएको छ। यसमध्ये ६८.८ प्रतिशत पुरुष र ३१.२ प्रतिशत महिला रहेका छन्।

- अध्ययनमा समावेश २१८ कृषि व्यवसायीहरुमध्ये भण्डै आधाले माध्यमिक तहसम्म शिक्षा हासिल गरेका छन् भने एक तिहाईले उच्च माध्यमिक तह र स्नातकतहसम्मको शिक्षा हासिल गरेका छन्। स्नातकोत्तर तहसम्मको शैक्षिक योग्यता भएका व्यवसायीहरुको संख्या ६ प्रतिशत रहेको छ।
- कुल २१८ कृषि व्यवसायीहरु मध्ये करिब दुई-तिहाई कृषि व्यवसायमा मात्रै संलग्न रहेका छन्। बाँकी एक तिहाई कृषकहरु शिक्षण संस्था, किराना पसल, पर्यटन व्यवसाय, निर्माण व्यवसाय, हार्डवेयर व्यवसाय, वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लगायतमा संलग्न छन्।

५.१.२. ऋणीहरुको कर्जा विवरण

- स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएका २१८ कृषकहरुले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुबाट रु.१ अर्ब ८४ करोड कर्जा लिएका छन्। यसमध्ये ९५ प्रतिशत (रु.१ अर्ब ७४ करोड) कृषि कर्जा रहेको छ भने ५ प्रतिशत कृषि बाहेक अन्य शिर्षकमा कर्जा प्राप्त गरेको देखिएको छ। कुल कर्जामा सहूलियतपूर्ण कर्जाको अंश ६४ प्रतिशत र कृषि अधिविकर्ष कर्जाको अंश २६.२ प्रतिशत रहेको छ। कुल ऋणीमध्ये २४.९ प्रतिशतको सहूलियतपूर्ण कर्जाको व्याजदर ५ प्रतिशतसम्म रहेको छ भने ७३.६ प्रतिशत ऋणीको व्याजदर ५ देखि ७ प्रतिशत रहेको छ।
- स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २१८ ऋणीहरुमध्ये एक चौथाईले अधिविकर्ष प्रकृतिको कृषि कर्जा लिएका छन्। कुल कर्जामा अधिविकर्ष कर्जाको अंश २६ प्रतिशत रहेको छ। उक्त कर्जाको व्याजदर न्यूनतम ४ प्रतिशत र अधिकतम १३ प्रतिशत गरी औसतमा ६.५ प्रतिशत रहेको छ।
- अध्ययनमा समावेश व्यवसायीहरुमध्ये २० प्रतिशतले व्यवसाय शुरु गरेको वर्षमै कर्जा लिएका छन् भने आधाले व्यवसाय शुरु गरेको १ वर्ष देखि ५ वर्ष भित्र र ३.७ प्रतिशतले व्यवसाय शुरु गरेको १० वर्ष पछि कर्जा लिएका छन्।
- अध्ययनमा समावेश ९६ प्रतिशत ऋणीले बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई नियमित रुपमा किस्ता भुक्तानी गरेका छन् भने ३ प्रतिशतले ३ महिनासम्म ढिलाइ गरेका छन्।
- स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश कुल २१८ कृषि ऋणीहरुमध्ये ८२.१ प्रतिशतले कृषि व्यवसायको विमा गरेका छन्। विमा गर्ने ऋणीहरुमध्ये ५७ प्रतिशतले हाल सम्म कुनै क्षति नभएको, २६.६ प्रतिशतले क्षति भई दाबी भुक्तानी पाएको र १६.४ प्रतिशतले क्षति भएको तर दाबी भुक्तानी पाउन बाँकी रहेको देखिएको छ। कुखुरा, हाँस, कालिज लगायतका पंक्षीहरुको विमा असहज देखिएको र विमा भएपनि दाबी भुक्तानीमा समस्या देखिएको छ। फलफूल तथा तरकारीको विमामा पनि समस्या देखिएको छ।
- अध्ययनमा समावेश ऋणीहरुमध्ये २२.५ प्रतिशत (४९ जना) लाई मात्र पुनरकर्जाबारे जानकारी रहेको छ भने ४ प्रतिशत (९ जना) ले मात्र यस्तो सुविधा प्राप्त गरेका छन्। स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश कुल २१८ कृषि ऋणीहरुमध्ये ७२.५ प्रतिशतले कम्तिमा एक तालिम प्राप्त गरेका छन्।

५.१.३ कर्जाको उपयोग र प्रभावकारिता

- स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएका कुल २१८ ऋणीहरुले औसत २ प्रयोजनको लागि कृषि ऋण उपयोग गरेका छन्। यसमध्ये ९२.२ प्रतिशत ऋणीले कृषि पूर्वाधार निर्माण र स्थिर सम्पत्ति खरिदमा ऋण उपयोग गरेका छन् भने ८५.८ प्रतिशतले व्यवसाय सञ्चालनमा समेत कृषि ऋणको उपयोग गरेको देखिएको छ। बजार विस्तार गर्ने प्रयोजनको लागि भने १७ प्रतिशत कृषकले ऋण उपयोग गरेका छन्।

- स्थलगत सर्वेक्षणमा समेटिएकामध्ये ८५ प्रतिशत ऋणीहरूको कृषि कर्जा सोही प्रयोजनमा उपयोग गरेको र २७.१ प्रतिशतले एक भन्दा बढी शिर्षकमा कर्जा लिएको देखिएको छ । कुल कर्जामा कृषि कर्जाको अंश ९४.५ प्रतिशत रहेको छ ।
- अध्ययनमा समावेश २१८ कृषि ऋणीहरूमध्ये ८७ प्रतिशतले एक बैंक/वित्तीय संस्थाबाट मात्र कृषि कर्जा लिएको देखिएको छ भने १३ प्रतिशतले बहुबैंकिङ्ग कर्जा उपयोग गरेका छन् । कुल ऋणीहरूमध्ये ९७.३ प्रतिशत ऋणीहरूले कर्जाको अनुगमन हुने गरेको जनाएका छन् ।
- कृषकहरूले कर्जा लिनु अघिको तुलनामा कर्जा लिए पछि उत्पादन, रोजगारी र आयमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिएको छ । सो अनुसार स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २१८ ऋणीहरूमध्ये कृषि ऋण लिए पश्चात ९७ प्रतिशत भन्दा बढीको उत्पादन, रोजगारी र आय बढेको देखिएको छ भने १.८ प्रतिशत (४ जना) कृषकको उत्पादन, ३.२ प्रतिशत (७ जना) कृषकको रोजगारी र १.८ प्रतिशत (४ जना) कृषकको आय घटेको छ ।
- अध्ययनमा समेटिएका २१८ ऋणीहरूको विवरणमा आधारित cross section regression analysis बाट प्राप्त नतिजा अनुसार कृषकहरूले १ प्रतिशतले ऋण बढाउदा ०.६५ प्रतिशतले उत्पादन बढ्ने र १ प्रतिशतले रोजगारी थपिँदा ०.५६ प्रतिशतले उत्पादन बढ्ने देखिएको छ । यसको तात्पर्य कृषि व्यवसायमा कृषि ऋणको अतिरिक्त जनशक्ति परिचालन पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण देखिएको छ ।

५.१.४ कृषि ऋणमा देखिएका समस्या र समाधानका उपायहरू

- स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २१८ कृषि व्यवसायीहरूमध्ये ५९.६ प्रतिशतले पूँजीको अभावलाई कृषि क्षेत्रको प्रमुख समस्या मानेका छन् भने ४८.२ प्रतिशतले प्राविधिक ज्ञानको अभाव अर्को महत्वपूर्ण समस्याको रूपमा लिएका छन् । त्यस्तै, उत्पादित वस्तुले बजार नपाउनु र ऋणको व्याजदर पनि उच्च हुनु अर्को समस्या रहेको छ । उन्नत बिउ, प्रविधि र रसायनिक मलको अभावले पनि कृषि व्यवसाय प्रभावित हुने गरेको छ ।
- कृषि व्यवसायमा पूँजीको अभाव महशुस गर्ने कृषकहरूमध्ये ४५.९ प्रतिशतले स्वःपूँजीको अभावले कर्जा उपलब्ध नहुने गरेको र ३९.४ प्रतिशतले प्रक्रिया ऋणभट्टिलो भएकोले कर्जा प्राप्तमा अवरोध आउने गरेको बताएका छन् । त्यसैगरी, ६७ प्रतिशतले राज्यले कृषि कर्जालाई उच्च प्राथमिकता दिई न्यून व्याजदर, बिना धितो र सरल प्रकृयाबाट कर्जा उपलब्ध गराउन जोड दिनु पर्ने बताएका छन् ।
- स्थलगत सर्वेक्षणमा समावेश २१८ ऋणीहरूमध्ये ६५.६ प्रतिशतले भने धितो मूल्याङ्कन सहज र सरल हुनु पर्ने उल्लेख गरेका छन् । आधा भन्दा बढी कृषकले उत्पादित वस्तुको अग्रीम मूल्य निर्धारण भएमा, विचौलियाको प्रभाव कम गर्न सकिएमा र मल, उन्नत बिउ लगायत कृषि सामाग्रीको उपलब्धता सुनिश्चित हुन सकेमा लगानी प्रोत्साहित हुने बताएका छन् ।
- स्थलगत सर्वेक्षणको क्रममा ३९ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमध्ये ६६.७ प्रतिशतका अनुसार परियोजना प्रस्ताव अपत्यारिलो हुने कारण कर्जा प्रवाहमा समस्या रहेको देखिएको छ । त्यसैगरी ५६.४ प्रतिशत बैंकहरूले धितो र किस्ता भुक्तानी गर्न नियमित आयको कमीले कर्जा प्रवाहमा समस्या हुने देखिएको छ । कृषकमा वित्तीय साक्षरता तथा विमा सम्बन्धी ज्ञानको अभावले पनि कर्जा प्रवाह प्रभावित भएको देखिएको छ ।

५.२ सुभावाव

अध्ययनबाट कृषि कर्जाको उपलब्धताले गण्डकी प्रदेशमा कृषि उत्पादन, रोजगारी तथा कृषकको आयमा सकारात्मक प्रभाव देखिएको छ । तथापि, कृषि ऋणको पहुँच अभिवृद्धि गर्दै कृषि ऋणको उपयोग तथा प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न देहाय बमोजिमका उपायहरु अवलम्बन गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।

- बैंकहरुले स्वीकृत कृषि कर्जा एकैपटक प्रवाह नगरी कर्जाको सदुपयोगिताको आधारमा विभिन्न चरणमा प्रवाह गर्नु पर्ने देखिएको छ ।
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुलाई कृषि कर्जाको निश्चित अवधिमा अनिवार्य रुपमा निरीक्षण गरी कर्जाको पूर्ण सदुपयोगिता भएको यकिन गराई परिमाणात्मक प्रगति पेश गराउन सकेमा कर्जाको सदुपयोग अभिवृद्धिमा सघाउ पुग्ने देखिएको छ ।
- एउटै कृषि व्यवसाय वा परियोजनाको लागि एक भन्दा बढी बैंकबाट कर्जा लिँदा परियोजनाको अधिमूल्याङ्कन हुन सक्ने भएकाले निश्चित रकमसम्मको परियोजनामा बहुबैंकिङ कर्जा उपयोग गर्न नपाइने व्यवस्था लागु गर्न आवश्यक देखिएको छ । परियोजनाको यथार्थपरक मूल्याङ्कनका आधारमा कृषकलाई आवश्यक ऋण उपलब्ध गराउने तर्फ पनि प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ ।
- कृषि कर्जा प्रवाहमा धितो/परियोजना मूल्याङ्कन प्रमुख समस्याको रुपमा देखिएको सन्दर्भमा त्यस्तो कार्यमा सम्बन्धित क्षेत्रको विज्ञलाई सहभागी गराई यथार्थपरक गराउन प्रेरित गर्दै मूल्याङ्कनकर्तालाई समेत सो कार्यमा पूर्ण जिम्मेवार बनाउन सकिनेमा धितो मूल्याङ्कनको समस्या समाधान हुन सघाउ पुग्ने देखिएको छ ।
- ऋणीहरुले पुरानो कृषि कर्जालाई सहुलियतपूर्ण कर्जामा परिणत गर्ने प्रवृत्ति देखिएकोले सहुलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रमलाई उद्देश्यमूलक बनाउन स्वीकृत ऋणको निश्चित प्रतिशत थप नयाँ कार्य/परियोजनामा उपयोग गर्ने व्यवस्थाको थालनी गर्नु पर्ने देखिएको छ ।
- पछिल्ला वर्षहरुमा सहुलियतपूर्ण कर्जा र सो अनुरूप व्याज अनुदान उल्लेख्य वृद्धि भइरहेको सन्दर्भमा तेस्रो पक्ष (सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंक बाहेक) बाट सहुलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रमको प्रभावकारिता अध्ययन गरी सो अनुरूप सहुलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रमलाई थप व्यवस्थित गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।
- कृषि व्यवसाय/परियोजनामा कर्जा प्रवाह गर्दा कतिपय अवस्थामा अनुमानित वित्तीय विवरणको आधारमा प्रवाह हुने र अनुमानित वित्तीय विवरण वास्तविकता वा आवश्यकता भन्दा निकै भिन्न भई अधिक कर्जा प्रवाह (Over financing) को सम्भावना देखिएको हुँदा अनुमानित वित्तीय विवरण तयार पार्ने लेखा परीक्षकहरुलाई समेत थप जिम्मेवार बनाउन आवश्यक देखिएको छ ।
- स्थानीय स्तरमा उत्पादन हुने कृषिजन्य वस्तुहरुले बजार पहुँच र उचित मूल्य पाउने अवस्था सुनिश्चित भएमा कृषि कर्जाको सदुपयोगिता तथा प्रभावकारिता बढ्ने देखिएकोले बजार पहुँचलाई ध्यान दिँदै नेपाल भित्र पर्याप्त उत्पादन हुने वस्तुको आयातमा कडाई गर्नुपर्ने देखिएको छ ।
- आयातित कृषिजन्य वस्तु मूल्य अभिवृद्धि नगरी प्याकिङ गरेर बिक्री वितरण गर्ने कार्यमा कृषि ऋण प्रवाह निरुत्साहित गर्नु पर्ने देखिएको छ ।
- कृषि अनुदान र कृषि कर्जा सम्बन्धी तथ्यांक, विवरण र सूचना बैंक र सम्बन्धित निकाय बीच आदान प्रदान हुने संयन्त्र विकास भएमा अनुदानको प्रयोजन र कर्जाको प्रयोजन स्पष्ट भई अनुदान र ऋण दुवैको सदुपयोग हुन सघाउ पुग्ने देखिएको छ ।

- पशुपंछी अन्तरगत कुखुरा र माछाको विमा असहज भई त्यस्ता व्यवसाय प्रभावित भएकोले विद्यमान विमा व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी बनाउन आवश्यक देखिएको छ ।
- कृषि ऋणको उद्देश्य अनुरूप उत्पादन, रोजगारी र आय बढ्न राज्यले पर्याप्त गोदाम/चिस्यान गृह, सिंचाई, कृषि सडक लगायत कृषि पूर्वाधारमा लगानी अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक छ । त्यसैगरी, मल, विउ लगायत कृषि उत्पादन सामाग्रीको उपलब्धता, उत्पादनमा आधारित अनुदानको व्यवस्था, न्यूनतम मूल्य निर्धारणको पनि त्यति कै आवश्यक देखिएको छ । अर्कोतर्फ, भूमी बैंकको व्यवस्थाबाट कृषि व्यवसायीलाई जग्गाको व्यवस्था सहज गराउँदै कृषकलाई वित्तीय साक्षरता, चेतना, आधुनिक प्रविधिमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न सकिएमा कृषि उत्पादन अभिवृद्धि भई कृषकको जीवनस्तरमा सुधार आउनुकोसाथै कृषिजन्य उपभोग्य वस्तुको आयात निरुत्साहित हुने सम्भावना छ ।

५.३ अध्ययनको उपयोग

प्रस्तुत अध्ययनमा ४ जिल्लाका २१८ कृषि व्यवसायी र सीमित विवरण संकलन गरी गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको स्थिति, उपयोग र प्रभावकारिताको विश्लेषण सम्पन्न गरिएको छ । अध्ययनमा ऋण प्रवाह गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्था र कृषि ऋण प्राप्त गर्ने व्यवसायीलाई मात्र समावेश गरिएको छ । तसर्थ, अध्ययनको निचोडलाई सजगतापूर्वक उपयोग गर्नु आवश्यक छ । आगामी दिनमा कृषि कर्जा सम्बन्धी अध्ययनलाई विस्तृत गर्दै थप उपयोगी बनाउन स्थलगत सर्वेक्षणमा कृषि ऋण प्राप्त गर्न नसकेका ऋणीहरूलाई समेत समावेश गर्दै ऋण प्राप्त गर्ने र नगर्ने कृषकहरूको तुलनात्मक विश्लेषण गर्नु आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सूची (References)

- नेपाल राष्ट्र बैंक. (२०१४). बैंकिङ विकास तथा अनुसन्धान इकाई. कैलाली जिल्लाको सन्दर्भमा कृषि कर्जा र फार्म उत्पादकत्वमा यसको असर, धनगढी ।
- नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय.(२०७८). आर्थिक सर्वेक्षण, २०७७/७८. सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय. (२०७९). आर्थिक सर्वेक्षण (२०७६, २०७८, २०७९). सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय. (२०७८). आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को आय-व्ययको सार्वजनिक जानकारी वक्तव्य. सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग. (२०६८). आवधिक योजना (विभिन्न संस्करण). सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक, (२०७८). गण्डकी प्रदेशको आर्थिक गतिविधि अध्ययन, २०७७/७८, पोखरा ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक. (२०७८). बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुलाई जारी एकीकृत निर्देशन. (२०७८). र सो पश्चात जारी परिपत्रहरु ।
- गण्डकी प्रदेश. (२०७९). अर्थ मन्त्रालय. आर्थिक सर्वेक्षण, (आर्थिक वर्ष २०७८/७९), पोखरा ।
- प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, गण्डकी प्रदेश. (२०७७). प्रथम पञ्चवर्षीय योजना, (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१), पोखरा ।
- Ayaz, S., Hussain, Z. (2011). Impact of Institutional Credit on Production Efficiency of Farming Sector A Case Study of District Faisalabad. *Pakistan Economic and Social Review* , pp. 149-162.
- Ayegba, O., & Daniel, I. I. (2013). An Impact Assessment of Agricultural Credit on Rural Farmers in Nigeria. *Research Journal of Finance and Accounting* , pp.80-89.
- Dahal, A. K., & Thapa, K. K. (2020). Agriculture Sector Credit and Output Relationship in Nepal. *Asian Journal of Economics, Business and Accounting* , pp. 33-53.
- Devi, U. R. , & Govt, S. R. K. (2012). The Role of Credit Co-Operatives in the Agricultural Development of Andhra Pradesh, India *International Journal of Cooperative Studies* Vol. 1, No. 2, 2012, 55-64
- Dong, F., LU, J., & Featherstone, A. M. (2010). Effects of Credit Constraints on Productivity and Rural Household Income in China. Iowa: *Center for Agricultural and Rural Development Iowa State University*.
- Duy, V. Q. (2012). The role of access to credit in rice production efficiency of rural households in the Mekong Delta, Vietnam. *Centre for ASEAN Studies*.
- Nasir, (2007). Downside of informal Agriculture Credit. Available: <<https://www.dawn.com/news/271351/downside-of-informal-agricultural-credit>>Published October 17, 2007
- Rahman, S. U., Hussain, A., & Taqi, M. (2014). Impact of Agricultural Credit on Agricultural Productivity in Pakistan: An Empirical Analysis. *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences* , pp. 125-139.
- Rima, N. S. (2014). Agricultural Credit Flow of Commercial Banks and Impact on Agricultural Production in Nepal. *Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences* , PP. 372-376.
- Zuberi, H. A. (1989). Production Function, Institutional Credit and Agricultural Development in Pakistan. *The Pakistan Development Review* , pp. 43-56.

अनुसूची १
गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको सदुपयोग र प्रभावकारिता
उद्यमी/व्यवसायीका लागि प्रश्नावली

यस प्रश्नावलीमा सोधिएका विवरण तथ्याङ्क ऐन, २०१५ अनुसार गोप्य रहनेछन् । संकलित विवरणहरू सामुहिक रूपमा तथ्याङ्कीय प्रयोजनको लागि मात्र प्रयोग गरिने छ ।

वैयक्तिक विवरण:

उत्तरदाता उद्यमी/व्यवसायीको नाम :

व्यवसाय रहेको स्थान :

उद्यम/व्यवसायको नाम :

मोवाइल नम्बर :

लिंग :१.महिला २.पुरुष ३.अन्य

शैक्षिक योग्यता :१.स्नातकोत्तर २.स्नातक ३.उच्च माध्यमिक शिक्षा ४.माध्यमिक शिक्षा ५.औपचारिक शिक्षा नलिएको

१. तपाईं कस्तो किसिमको कृषि व्यवसायमा संलग्न हुनुहुन्छ ?(एक भन्दा बढी उत्तर हुन सक्ने)

(क) अन्नबाली	(ख) तरकारी
(ग) फलफूल तथा मसला	(घ) पशुपन्छी पालन
(ङ) अन्य कुनै : उल्लेख गर्ने	

२. तपाईंले कृषि व्यवसाय कहिले स्थापना/खरिद गर्नु भयो ? (साल उल्लेख गर्नुहोस्)

३. तपाईंले कृषि कर्जा कहिले लिनु भयो ? (साल उल्लेख गर्नुहोस्)

४. तपाईंले निम्न मध्ये कुन निकायबाट कर्जा लिनु भएको छ ?(एक भन्दा बढी उत्तर हुन सक्ने)

(क) वाणिज्य बैंक	(ख) विकास बैंक
(ग) वित्त कम्पनी	(घ) लघुवित्त
(ङ) सहकारी	(च) अन्य.....

५. तपाईंले बैंक/वित्तीय संस्थाबाट कस्तो कर्जा लिनुभएको छ ?(एक भन्दा बढी उत्तर हुन सक्ने)

क्र.सं.	कर्जाको शिर्षक	रकम	व्याजदर	समयावधि
१	कृषि कर्जा (अधिविकर्ष)			
२	सहुलियतपूर्ण कर्जा			
३	कृषि कर्जा (आवधिक)			
४	व्यक्तिगत कर्जा			
५	व्यवसाय जीवन रक्षा कर्जा			
६	कृषि कर्जा बाहेकको व्यवसायिक कर्जा			

६. तपाईंको कृषि व्यवसायमा हालसम्मको लगानी कति रहेको छ ?

स्व:पुँजी रकम (रु)	कर्जा रकम (रु)	स्व:पुँजी कर्जा अनुपात	ऋणीको वर्गीकरण (साना, मध्यम, ठूला)

७. तपाईंले एक भन्दा बढी बैंक/वित्तीय संस्थाबाट कृषि कर्जा लिनु भएको छ ?

(क) छ (ख) छैन

८. समग्रमा तपाईंले बैंक/वित्तीय संस्थाबाट कर्जा प्राप्त गर्न कति सहज महसुस गर्नु भयो ?

(क) सजिलो (ख) सामान्य (ग) कठिन

९. तपाईंले कतिवटा बैंकमा गएपछि कर्जा प्राप्त गर्नुभयो ?

(क) १ (ख) २ (ग) २ भन्दा बढी

१०. तपाईंले कृषि सम्बन्धी कुनै तालिम लिनु भएको छ कि छैन ?

(क) छ (ख) छैन

११. (अ) तपाईंलाई पुनरकर्जाको बारेमा जानकारी छ ?

(क) छ (ख) छैन

(आ) छ भने कर्जाको लागि निवेदन दिनुभयो ?

(क) दिइयो (ख) दिएको छैन

(ई) निवेदन दिएको भए पुनरकर्जा प्राप्त गर्नु भयो ?

(क) पाइयो (ख) पाएको छैन

१२. (अ) व्यवसायको बिमा गर्नुभएको छ कि छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(आ) छ भने, बिमा कहिले गर्नुभएको थियो ?

(क) कर्जा लिनु अघि (ख) कर्जा लिने क्रममा/कर्जा लिए पश्चात

(इ) छ भने, बिमा गरे पश्चात व्यवसायमा कुनै क्षति भई दावी भुक्तानी पाउनु भएको छ कि छैन?

(क) क्षति भई दावी भुक्तानी पाएको (ख) कुनै क्षति नभएको

(ग) क्षति भएको तर दावी भुक्तानी नपाएको

१३. (अ) तपाईंको व्यवसायलाई प्रवर्द्धन गर्नको लागि संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबाट प्रदान गरिएका कुनै आर्थिक सुविधाहरु/अनुदान पाउनुभयो ?

(क) पाएको छु (ख) पाएको छैन

(आ) यदि, आर्थिक सुविधा पाउनुभएको भए कस्तो खालको तथा कति रकम बराबरको पाउनुभयो ?

सुविधाको नाम/किसिम : रकम रु. :

१४. तपाईंले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट लिएको कर्जा कुन प्रयोजनमा उपयोग गर्नु भएको छ ?(एक भन्दा बढी उत्तर हुन सक्ने)

(क) पूर्वाधार निर्माण/स्थिर सम्पत्ति खरिद गर्न (ख) व्यवसाय सञ्चालन खर्च व्यहोर्न

- (ग) बजार विस्तार गर्न (घ)अन्य (खुलाउने).....
१५. तपाईंले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट कृषि कर्जा कति पटक लिनु भएको छ ? एक पटक कर्जा लिई कर्जा थप गरेको भए सो समेत
- (क) एक पटक लिएको (ख) धेरै पटक लिएको
१६. (अ) तपाईंले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट लिएको कर्जाले तपाईंको आवश्यकता पुरा भयो कि भएन ?
- (क) पूर्ण रूपमा पुरा भयो (ख) आंशिक रूपमा पुरा भयो
- (आ) थप कर्जाको माग गर्नु भयो कि भएन ?
- (क) माग गरेको (ख) माग नगरेको
- उत्तर क भएमा
- (ई) माग गरेको भए, थप माग भएको कर्जा रकम पाउनु भयो कि भएन ?
- (क) प्राप्त भयो (ख) प्राप्त भएन
- उत्तर ख भएमा
- (इ) थप कर्जा कुन प्रयोजनका लागि उपयोग गर्नु भयो ?
- (क) पूर्वाधार निर्माण/स्थिर सम्पत्ति खरिद गर्न (ख) व्यवसाय सञ्चालन खर्च व्यहोर्न
- (ग) बजार विस्तार गर्न (घ) अन्य (खुलाउने).....
- (उ) नपाएको भए नपाउनुका कारणहरु के के हुन् ?
१७. तपाईंले कर्जा लिएको बैंक/वित्तीय संस्थाबाट कर्जाको उपयोगिताको निरीक्षण गर्न आउने गरे/नगरेको
- क) आउने गरेको (ख) आउने नगरेको
१८. कृषि बाहेक अन्य कुनै पेशामा संलग्न हुनुहुन्छ ?
- क) छ (ख) छैन
- छ भने पेशा उल्लेख गर्नुहोस्
१९. (अ) कृषि कर्जा कृषि व्यवसाय बाहेक अन्य कार्यमा उपयोग गर्नु भएको छ ?
- क) छ (ख) छैन
- (आ) छ भने, कुन कुन कार्यमा उपयोग गर्नु भएको छ ?
- (क) घरायसी (ख) शिक्षा/स्वास्थ्य
- (ग) विवाह/ब्रतवन्ध लगायतका सामाजिक कार्य (घ) अन्य कार्य
२०. कर्जाको प्रभावकारिता (वार्षिक विवरण) ।

	कर्जा लिनु अगाडिको रकम	कर्जा लिए पछाडिको रकम	घटेको/बढेको प्रतिशत
उत्पादन			
रोजगारी			

ऋण			
नाफा			
उत्पादनको बिक्री			

नोट : उत्पादन बढेपनि आय र नाफा नबढेको भए सो को कारण खुलाउने

२१. बैंक/वित्तीय संस्थामा बुझाउनुपर्ने किस्ता नियमित रुपमा बुझाउने गर्नु भएको छ कि छैन ?

- (क) नियमित छ (ख) एक देखि तीन महिनासम्म ढिला हुन्छ
 (ग) तीन देखि छ महिना सम्म ढिला हुन्छ (घ) छ महिना देखि एक वर्ष सम्म ढिला हुन्छ
 (ङ) एक वर्ष भन्दा बढी ढिला हुन्छ

२२. तपाईंको विचारमा कृषकले कृषि व्यवसायका सम्बन्धमा भोगेका प्रमुख समस्याहरु के-के रहेका छन् ।

- (क) पुँजीको अभाव (ख) जग्गा प्राप्तीको समस्या
 (ग) उच्च व्याजदर (घ) शित भण्डारको अभाव
 (ङ) प्राविधिक ज्ञानको अभाव (च) उन्नत प्रविधि, बिउ, मल, दाना, आदिको अभाव
 (छ) उत्पादित वस्तुले राम्रो मुल्य नपाउनु र विचौलियाको हावी (बजार पहुँचको समस्या)
 (ज) अन्य

२३. कृषि कर्जा लिने क्रममा उच्चमी/व्यवसायीले भोगेका प्रमुख समस्याहरु के-के हुन् ?

२४. कृषि कर्जा विस्तारलाई प्रभावकारी बनाउन के-के गर्नु पर्ला ?

**** धन्यवाद ****

अनुसूची २
गण्डकी प्रदेशमा कृषि कर्जाको सदुपयोग र प्रभावकारिता
बैंक तथा वित्तीय संस्थाका लागि प्रश्नावली

यस प्रश्नावलीमा सोधिएका विवरण तथ्याङ्क ऐन, २०१५ अनुसार गोप्य रहनेछन् । संकलित विवरणहरु सामुहिक रूपमा तथ्याङ्कीय प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गरिने छ ।

उत्तरदाता बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नाम :
बैंक तथा वित्तीय संस्था रहेको स्थान (जिल्ला समेत) :
कार्यालय प्रमुखको नाम :
सम्पर्क नम्बर :
ईमेल :

१. कृषि कर्जाको स्थलगत अनुगमन गर्ने गर्नुभएको छ ?

(क) छ (ख) छैन

२. कृषि कर्जा प्रवाह पश्चात सो कर्जाको निरीक्षण के का आधारमा हुने गरेको छ ?

- (क) रकमको आधारमा मात्र निरीक्षण गरिन्छ
(ख) किस्ता तिर्न छोडेपछि निरीक्षण गरिन्छ
(ग) कर्जाको सदुपयोग नभएको जानकारी प्राप्त भएमा निरीक्षण हुन्छ
(घ) सबै कृषि कर्जाको निरीक्षण गरिन्छ
(ङ) निरीक्षण गरिदैन

३. कर्जाको विवरण (२०७८ असोज मसान्तको बक्यौता कर्जाको आधारमा) (रु. दश हजारमा)

कर्जाको विवरण	जम्मा रकम	कर्जा संख्या	निष्कृत्य कर्जा रकम	निष्कृत्य कर्जा प्रतिशत
१.कुल कर्जा				
२.कृषि कर्जा (२.१ र २.२ को जोड)				
२.१.कृषि तथा पशुपन्छीजन्य व्यवसाय				
२.२. अन्य कृषि कर्जा				
अन्य कर्जा (कुल कर्जाबाट कृषि कर्जा घटाउने)				

४. जम्मा माग भएका कृषि कर्जा मध्ये कति प्रतिशत कर्जा अस्वीकृत हुने गरेका छन् ?

- (क) २० प्रतिशत सम्म (ख) २० देखि ५० प्रतिशत सम्म
(ग) ५० देखि ८० प्रतिशत सम्म (घ) ८० प्रतिशत भन्दा माथि

५. कर्जा अस्वीकृत हुनाका मुख्य कारणहरु के-के हुन् ?

- (क) कर्जा भुक्तानीको स्रोतको सुनिश्चितता नहुनु
(ख) आवश्यक कागजातहरु पूरा नहुनु

- (ग) धितो पर्याप्त नहुनु
 (घ) परियोजना संभाव्यताको कमी
 (ङ) अन्य

६. कृषि कर्जा प्रवाह भएका ऋणीहरूमध्ये कति प्रतिशत ऋणीको व्यवसायको बिमा गर्नुभएको छ?

७. त्यस बैंक वा शाखाबाट प्रवाह भएका कृषि कर्जाको सदुपयोगको अवस्था कस्तो रहेको छ ?

- (क) ५० प्रतिशतसम्म सदुपयोग (ख) ५० देखि ७५ प्रतिशत सम्म सदुपयोग
 (ग) ७५ देखि १०० प्रतिशतसम्म सदुपयोग

८. ऋणीहरूको आम्दानीको स्तरमा वृद्धिको अवस्था कस्तो रहेको पाउनु भएको छ ?

- (क) २० प्रतिशत सम्म (ख) २० देखि ५० प्रतिशत सम्म
 (ग) ५० देखि ८० प्रतिशत सम्म (घ) ८० प्रतिशत भन्दा माथि

९. एक पटक कर्जा लिई उक्त कर्जाको पूर्ण रुपमा भुक्तानी हुनु अगावै थप कर्जा माग गर्ने प्रवृत्ति कस्तो रहेको छ ? (सबैभन्दा बढी संख्यालाई १ र त्यसपछि माग संख्याको आधारमा २,३,४... अंक दिनुहोला)

- शुरु कर्जा लिएको ३ महिनासम्म
 शुरु कर्जा लिएको ३ महिना भन्दा बढी देखि ६ महिनासम्म
 शुरु कर्जा लिएको ६ महिना भन्दा बढी देखि १ वर्षसम्म
 शुरु कर्जा लिएको १ वर्ष भन्दा बढी देखि २ वर्षसम्म
 शुरु कर्जा लिएको २ वर्ष भन्दा बढी

१०. कर्जाको पूर्णरुपमा भुक्तानी भएपछि थप कर्जा माग गर्ने प्रवृत्ति कस्तो रहेको छ ? (सबै भन्दा बढी संख्यालाई १ र त्यसपछि माग संख्याको आधारमा २,३,४... अंक दिनुहोला)

- कर्जा भुक्तानी भएको ३ महिनासम्ममा
 कर्जा भुक्तानी भएको ३ महिना भन्दा बढी देखि ६ महिनासम्म
 कर्जा भुक्तानी भएको ६ महिना भन्दा बढी देखि १ वर्षसम्म
 कर्जा भुक्तानी भएको १ वर्ष भन्दा बढी देखि २ वर्षसम्म
 कर्जा भुक्तानी भएको २ वर्ष भन्दा बढी

११. अधिकांश कृषि कर्जाको प्रयोग कुन प्रयोजनमा भइरहेको छ ?(सबै भन्दा बढी प्रयोग भएकोलाई १ र त्यसपछि प्रयोग भएको आधारमा २,३,४... अंक दिनुहोला)

- (क) पूर्वाधार निर्माण/स्थिर सम्पत्ति खरिद गर्न (ख) व्यवसाय सञ्चालन खर्च व्यहोर्न
 (ग) बजार विस्तार गर्न (घ) अन्य(खुलाउने)

१२. तपाईंको ऋणीले कृषि सम्बन्धी अन्य सरकारी अनुदान पाए/नपाएको विवरण लिने गर्नु भएको छ ?

- (क) छ (ख) छैन

१३. तपाईंको विचारमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाकालाई कृषि व्यवसाय कर्जा प्रवाहमा रहेका प्रमुख समस्याहरू के-के होलान् ।

१४. कृषि उद्यम/व्यवसायलाई वृद्धि गरी यस क्षेत्रलाई आत्मनिर्भर बनाउनका लागि नेपाल राष्ट्र बैंक एवं सरकारी वा अन्य निकायबाट कस्तो थप प्रयास हुनुपर्छ जस्तो लाग्छ । आफ्नो सुझावहरू दिनु होला ।

**** धन्यवाद ****